

ČASŤ 1
SPIŠ V ROKOCH 1918 – 2004

SPIŠ V ROKOCH 1918 – 1948

I. Spiš v medzivojnových rokoch (1918 – 1938)

1. Na prahu novej republiky

Roky 1918 – 1948 predstavujú v historických análoch Spiša relatívne krátku, ale mimoriadne dôležitú etapu. Sprevádzali ju prelomové udalosti s celospoločenským dosahom. Zvraty piatich štátoprávných modelov a politických režimov poznamenali všetky stránky verejného života, bytostne zasiahli do postavenia jednotlivých sociálnych i nacionálnych skupín. Výrazným spôsobom tak modifikovali osudy obyvateľov spišského regiónu.

Spišská župa v dejinách Slovenska zohrávala v každom historickom období dôležitú úlohu. V porovnaní s ostatnými sa vyznačovala špecifikami v ekonomickej, sociálnej i nacionálnej sfére. Osobitnú pozíciu mala pri formovaní integrujúceho sa národnopolitického organizmu Slovákov a ich etnického teritória ako spojovacieho článku medzi východným a ostatnými časťami Slovenska. Naopak, maďarské vládnuce kruhy považovali Spiš za akýsi umelý koridor, klin alebo bariéru, cez ktorú nemali prenikať do východoslovenských žúp iniciatívy slovenskej národnej reprezentácie. Ohniskom cieľavedomej násilnej i prirodzenej maďarizácie boli mestá, významná úloha sa pritom prikladala intenzívnemu pomadžarčovaniu tunajšieho nemeckého obyvateľstva.

V jesenných mesiacoch roku 1918 vyvrcholila kríza rakúsko-uhorského mocnárstva. Neprežilo dôsledky prehranej vojny, silnejúce národnooslobodzovacie hnutie utláčaných národov a šíriace sociálne napätie. Medzi prvými nástupníckymi štátmi svoju nezávislosť proklamovala 28. októbra 1918 Česko-slovenská republika. K spoločnému štátu sa 30. októbra prihlásili predstavitelia Slovenskej národnej rady (ďalej SNR) pamätnou *Deklaráciou slovenského národa*, v ktorej súčasne akcentovali, že v mene slovenského národa je oprávnená hovoriť a konať jedine SNR ako jeho najvyššia reprezentantka. Vyhlásenie vzniku republiky ale neznamenalo paralelné etablovanie

moci a správy na celom teritórii štátu. SNR a jej miestne výbory nedisponovali mocenskými nástrojmi, aby okamžite presadili svoju suverenitu. Museli o tom rozhodnúť ďalšie diplomatické rokovania a obsadenie územia česko-slovenskou armádou.

Rušné udalosti sprevádzali pričlenenie Spišskej župy do rámca č.-s. štátu. Izolované živelné revolty vidieckeho obyvateľstva, iniciované predovšetkým nespokojnými demobilizovanými vojakmi, síce oslabovali pozície a prestíž mocenského aparátu, ale až do polovice decembra 1918 si exekutívu, zásobovanie a dopravu udržali v rukách maďarské úrady, vojsko a žandári. Týmto boli nápomocné vznikajúce maďarské národné rady. Od 16. novembra 1918 ich vrcholným orgánom bola Župná maďarská národná rada (MNR) vedená županom Tiborom Máriašim (Máriássy). Rada naliehavo žiadala Károlyiho vládu, aby zabezpečila poriadok, zriadila národnú armádu a uhájila integritu Uhorska. Neskôr presadzovala požiadavku „nezávislosti a samostatnosti“ Spiša a nabádala podriadené inštitúcie, aby osvedčovali lojalitu vláde. Vysielala do Budapešti svojich predstaviteľov, ktorí sa vydávali za jediných zástupcov ľudu. Hoci slovenské obyvateľstvo malo v župe početnú prevahu, nedostalo sa mu v rade nijakého zastúpenia. Snahy o uchovanie územnej integrity Uhorska podporovali organizácie sociálnodemokratickej strany usmerňované oblastným sekretariátom z Košíc i hungarofilská Hornouhorská nemecká národná rada sídliaca v Kežmarku.

Aj napriek prekážkam, nátlaku a manipuláciám rástli pozície slovenského politického hnutia, prehlbovala sa spolupráca s činiteľmi SNR v Liptovskom Mikuláši i v Martine. Vo viacerých obciach sa ľud spontánne hlásil k vznikajúcej Č-SR. Jedným z prvých tlmočníkov národnopolitických snáh spišských Slovákov na pôde martinskej SNR sa stal mikulášsky advokát JUDr. Ján Rumann. Informoval o vývine situácie. Zmienil sa o prípadoch, keď s ním niektorí spišskí činitelia nadväzovali kontakty a od novej republiky očakávali záruky osobnej i majetkovej istoty. Na zasadnutí SNR 7. decembra 1918 navrhol, aby „Liptáci vzali do rúk organizáciu Spiša.“¹

¹ Karol A. MEDVECKÝ: Slovenský prevrat, zv. 4. Bratislava 1931, s. 24. Štátny archív (ďalej ŠA) Košice, KŽ 13384/24 prez.

Nebolo to náhodné, živé kontakty medzi Spišom a Liptovom mali dávne a rozsiahle tradície. V prevratových dňoch mimoriadnu pozornosť venovali Spišu noviny Liptovského výboru SNR *Tatranský sokol* (ich redaktorom bol Jur Janoška). Privítali účasť zástupcov východného Slovenska na pamätnom ľudovom zhromaždení v Liptovskom Mikuláši 11. novembra 1918, ktoré sa jednoznačne vyslovilo za pričlenenie k Č-SR. Na ďalšom zhromaždení 11. decembra sa zúčastnilo vyše 100 ľudí z východného Slovenska, ktorí vo svojich vystúpeniach: „so srdečnou vrelosťou ohlasovali, že chcú ísť s nami a s bratmi Čechmi, že s Maďarmi a maďarónmi, ktorí ich vždy len prenasledovali a potlačovali, nechcú mať ničoho spoločného... Pritom s celou určitosťou oznamovali, že vo východných krajoch ľud sa sám po obciach zriaďuje a osvedčuje sa, že je jeden národ slovenský, nerozdielny a tak, že sú oni jedno so Slovákmi západných stolíc. A od toho ich nikto neodvedie!“² Správa je dôležitým svedectvom postojov východoslovenského ľudu, ktorého zástupcovia mohli slobodne vyjadriť svoje stanovisko, za ktoré ich doma maďarské orgány ešte stále perzekvovali.

Pozornosť vzbudila aj návšteva delegácie zo Spiša: „Dňa 11. decembra prišli do Mikuláša zo Spiša mešťanosta dr. Förster (z Popradu), hlavný slúžny zo Spišskej Soboty Dr. Winkler, býv. krajinský poslanec Takács, farár rím. katolícky Hanuška zo Šuňavy a ešte 8 – 10 remeselníkov a roľníkov. Prišli k Liptovskému výboru SNR a oznámili, splnomocnení sú na to z ľudového zhromaždenia, že sa pripojujú k SNR, Čechov chcú prijať priateľský, žiadajú si, aby čím skorej prišli. Toto isté oznámili telegraficky i Národnej rade v Turč. Sv. Martine.“³

Aktivita činiteľov slovenského politického hnutia sa rozmáhala, rozširovali noviny a letáky, ktorými SNR oznamovala vytvorenie republiky a deklarovala jej základné princípy. Vytvorili sa strediská národného pohybu v Poprade, Spišskej Novej Vsi a v Levoči. Najaktívnejšie si počínal farár z Nižnej Šuňavy Ján Hanuška v okolí Popradu. Spolu s niektorými farármi a učiteľmi zakladal pobočky a výbory SNR. Prvé vznikli už 10. novembra v Nižnej a Vyšnej Šuňave. V nasledujúcich dňoch v Poprade, Lučivnej, Mengusovciach, Štöle, Kravianoch, Spišskom Bystrom, Hranovnici

a Batizovciach. J. Hanuška založil aj okresnú pobočku SNR. Ozbrojená hliadka maďarskej posádky z Popradu ho prišla 28. novembra 1918 zaisťovať a odviesť do väzenia, jeho farníci sa postavili na odpor a uchránili ho. Začiatkom decembra sa vytvorila v Spišskej Sobote pobočka SNR, ktorá 7. decembra poslala martinskému ústrediu SNR telegram: „Dnešným dňom jednohlasne sa k vašej Národnej rade pripojujeme. Prosíme doterajšie nariadenia čím skôr nám poslať.“⁴

Popredným organizátorom hnutia za Č-SR v Levoči bol železničiar Štefan Hric. Z jeho iniciatívy sa utvoril Výbor SNR, ktorý s postupujúcimi č-s. jednotkami nadobúdala stále väčší význam a spolupôsobil pri nastolovaní novej štátnej správy. V Spišskej Novej Vsi a na okolí bola zložitejšia situácia. Popri MNR sa vytvorila pod vedením miestneho učiteľa Jozefa Bacsányiho Národná rada spišských Slovjakov, presadzujúca separatistické požiadavky Viktora Dvorčáka (Dvortsák). Obrátila sa aj na budapeštiansku vládu s protestom proti „odovzdaniu župy Čechom“, radšej vraj vytvorila s „tunajšími národmi“ Spišskú republiku, ale nikdy sa nestanú Čechmi.

Viacerí baníci z Novoveskej Huty i zástupcovia okolitých obcí navštevovali mikulášskeho advokáta Jána Ružiaka. Podľa jeho pokynov 15. decembra v Spišskej Novej Vsi zvolali ľudové zhromaždenie, na ktorom Martin Bether oznámil, že sa hlásia k Č-SR, uznávajú iba martin-skú SNR a vyzval učiteľa ľudovej školy Elemíra Vollaya, aby prevzal predsedníctvo „Spišského Česko-slovenského národného výboru“. Prítomní to s nadšením schválili. O dva dni sa výbor rozšíril o členov, ktorí zastupovali Spišskú Novú Ves, Novoveskú Hutu, Harichovce, Smižany, Tepličku a Markušovce. Za čestného predsedu bol zvolený predprevratový národnouvedome-lý farár z Hnilca Štefan Mišík. Dôverníkov mal aj v ďalších obciach stredného Spiša. Aj napriek tomu, že vystupoval s celospíšskou pôsobnosťou, nepodarilo sa mu preniknúť do ostatných oblastí. Významným podujatím bolo ľudové zhromaždenie 22. decembra 1918 v miestnej Redute, ktorého sa zúčastnilo takmer 2000 ľudí. Vystúpili na ňom vtedajší poprední predstavitelia slovenského politického života: J. Rumann, A. Hlinka, P. Fábry, J. Kovalík, P. Blaho, I. Stodola, M. Ivanka, K. Stodola a Š. Janšák. Všetci oduševňovali prítomných

² *Tatranský sokol* 12. novembra 1918 a 18. decembra 1918.

³ *Tatranský sokol* 18. decembra 1918.

⁴ *Národné noviny* 10. decembra 1918.

za Č-SR, odsudzovali protičesko-slovenskú kampan maďarskej vlády a jej tunajších exponentov, vyzdvihovali bratskú pomoc Čechov a vyzývali ľud, aby zachoval pokoj a poriadok. Bol to najväčší manifestačný prejav spišského obyvateľstva za novú republiku. Aj napriek úradnému rozpusteniu národných rád 22. januára 1919, spišskonovoveský výbor jestvoval ďalej, ba 8. februára 1919 začal vydávať prvý slovenský týždenník na Spiši *Tatry* v náklade 1500 exemplárov. Posledné zasadnutie mal 2. augusta 1919.

Do polovice decembra 1918 sa vytvorili výbory SNR v dvadsiatich spišských obciach. Protestovali proti svojvoľným manipuláciám i proti česko-slovenským akciám tunajších maďarských orgánov a požadovali skorý príchod č-s. armády na východné Slovensko. Informovali slovenskú tlač o miestnej situácii. Dobové tvrdenia hungarofilskej proveniencie o indolencii a pasivite slovenského obyvateľstva v tomto regióne nezodpovedali historickej pravde.

Správy o formovaní č-s. štátu a pohyby za jeho nastolenie v hungarizovaných stredných vrstvách vzbudzovali obavy a odpor. Ešte 23. októbra 1918 zvolal mešťanosta Kežmarku mimoriadne zasadnutie mestského predstavenstva, ktoré na podnet učiteľa obchodnej školy G. Á. Heftyho prijalo rezolúciu. Signatári v nej osvedčili, že obyvatelia Kežmarku zostanú verní uhorskej vlasti a odmietajú akékoľvek pokusy o pričlenenie župy k Č-SR. Podľa ich tvrdenia Česko-slovenská národná rada nemá právo hovoriť v mene obyvateľstva Spišskej župy. Protestnú rezolúciu zaslali ministromi vnútra, ministromi pre národnosti, županovi a jeho prostredníctvom všetkým spišským obecným, mestským a slúžnovským úradom a okolitým župám i nemeckým enklávam na strednom Slovensku. Súhlasné rezolúcie akceptovalo okolo 30 predstavenstiev tunajších miest a obcí.

Začiatkom novembra 1918 si predstavitelia spišských Nemcov v Kežmarku založili Hornouhorsku nemeckú národnú radu, ktorá sa v duchu tradičnej „zipserskej“ hungarofilskej orientácie a úzkej spolupráce s budapeštianskou skupinou spišských krajanov bezvýhradne exponovala za územnú integritu Uhorska. Ich agilita vystupňovaná rozsiahlou propagandou, zhromaždeniami, letákmi a novinami bola súčasťou propagačno-politickej protičesko-slovenskej kampane maďarských vládnych kruhov. Keď sa ukázala už zrejma neudržateľnosť dovedajšieho systému, podporovali fantazmagorické projekty na vytvorenie osobitného kantónu, dokonca i Spišskej republiky (*Scepusia köztársaság*), ktorá by bola kondomíniom Maďarskej republiky. Najčastejšie

sa spomínal príklad kantonálneho členenia Švajčiarska. Ani tieto ilúzie nemali vyhliadky na úspech. Na viacerých miestach tunajší Slováci proti týmto akciám protestovali. V Spišskej Belej a Lubici došlo aj k otvoreným konfliktom. Politická reprezentácia spišských Nemcov si postupne koncipovala vlastné hospodárske, politické, kultúrne a náboženské požiadavky, ktoré by zaistili ich autonómne postavenie a práva. Väčšina si ale uchovala negatívny postoj k novému režimu a stále sa spoliehala na korekciu z mierovej konferencie v Paríži.

15. decembra vtiahla do Popradu veliteľská skupina č-s. armády. Poprad sa stal jej východiskovou základňou pri plnení dôležitého poslania. V prvom rade mala obsadiť a zaistiť pre Č-SR územie severovýchodného Slovenska, od Vysokých Tatier po Bardejov vytlačiť až na čiaru starej historickej uhorskej hranice poľské jednotky, ktoré v polovici decembra vtrhli do údolia rieky Poprad až po Kežmarok. Ďalej zaujať priestor juhovýchodného Slovenska od Turne nad Bodvou až po pravý breh rieky Uh. Úlohou vojenskej skupiny bolo v tomto priestore udržať pokoj a poriadok, pomáhať pri organizovaní národnej obrany a propagovať č-s. štátnu myšlienku. Prvé misie vyslaných styčných dôstojníkov k veliteľom poľských a maďarských vojsk neboli úspešné. Pri postupe na juh Hornádskou dolinou muselo č-s. vojsko a skupiny dobrovoľníkov rozprášiť obranné oddiely maďarskej armády pri Margecanoch. 29. decembra vstúpili do Košíc. Do konca roku 1918 sa stal faktickou súčasťou novej republiky stredný Spiš, údolie Hornádu a Hnilca až po Košice. Č-s. jednotky postúpili v povodí Popradu a obsadili Zamagurie.

Podľa hlásení vojenských spravodajcov mestské obyvateľstvo prijalo nastolenie novej moci chladne, ale bez akýchkoľvek incidentov. Na druhej strane vyzdvihovali vľúdne a priateľské prijatie v slovenských dedinách. Inkorporáciu Spiša do rámca č-s. štátu slovenské obyvateľstvo považovalo za samozrejmy a prirodzený akt. Neobjavili sa žiadne pochybnosti o jeho príslušnosti k integrálnemu územiu Slovenska, ktorého immanentnou súčasťou bola od najstarších čias aj Spišská župa.

Splnomocnenec č-s. vlády v Budapešti Milan Hodža telegramom z 12. decembra urgoval pražskú vládu, aby armáda okamžite obsadila východné Slovensko. Súčasne navrhol nových županov, ktorí by podľa jeho predstáv mohli v tejto oblasti prevziať správu. Pre Spiš odporučil JUDr. Jána Rumanna. Minister s plnou mocou pre správu Slovenska MUDr. Vavro Šrobár si Rumanna

pozval do Žiliny, kde tento 17. decembra prijal menovací dekrét do Levoče a zložil predpísanú prisahu.

Novovymenovaný župan pozorne sledoval postup č-s. armády na území župy, uvedomoval si nutnosť urýchleného prevzatia správy a budovania novej administratívy. Prehovoril na ľudovom zhromaždení 22. decembra 1918 v Spišskej Novej Vsi. Na Nový rok 1919 prišiel do Popradu, pre istotu ešte v uniforme č-s. dôstojníka. 7. januára sa so sprievodom odobral do svojej novej rezidencie v Levoči. Na okraji mesta ich privítal veliteľ miestnej posádky kpt. V. Vilčínský. Rumann odpovedal krátkym prívetom. Po hymnickej piesni *Hej Slováci* pod slovenskou zástavou prechádzal sprievod ulicami mesta pred župný dom. Dopisovateľ *Národných novín* konštatoval, že z domáceho obyvateľstva vítali župana len slovenskí robotníci. Väčšina nemeckého a maďarského meštianstva, pozatvárajúc svoje obchody, krámy, dielne a bráničky domov, ustráchané spozna záclon sa prizerala nezvyčajnému sprievodu.

Na chodbe župného domu čakalo J. Rumanna nemilé prekvapenie. Podžupan JUDr. L. Neogrady predniesol protestnú reč a odovzdal mu odmietavé písomné stanovisko hlavného župana T. Máriašeho. Rumann mu vzápätí odpovedal: „Samostatnosť česko-slovenského štátu v duchu Wilsonových zásad uznala Ententa ešte v roku 1917 a opatrenia v Belehrade roku 1918 uzavretej zmluvy o prímerí sa len na tie územia bývalého Uhorska vzťahujú, ktoré v dobe uzavretia tejto zmluvy nepatrili k územiu vtedy už u boku Ententy stojaceho česko-slovenského štátu. Divím sa, že nemáte vedomia o uznaní česko-slovenského štátu, kdežto i Vami zastupovaná maďarská vláda mala svojho zahraničného ministra, gróf Július Andrásy aj sám uznal tento štát vo svojej na prezidenta Wilsona upravenej nóte. Česko-slovenský štát je teda skutočnosťou a prevzatie administratívy je jeho povinnosťou, z jeho štátneho bytia vyplývajúcou.“⁵

V popoludňajších hodinách župan vo svojej rezidencii prijímal oficiálne delegácie. Všetkých informoval o základoch a úlohách nového štátu. Upokojoval a vyzýval, aby zaujali pozitívne stanovisko voči Č-SR. S najväčším porozumením sa stretal u vidieckeho obyvateľstva. Zástupcovia

miest a významnejších podnikov ho požiadali, aby v prvom rade zabránil prípadným rabovačkám a hroziacim výbuchom nespokojnosti ľudu.

Na druhý deň podpísal J. Rumann slovensko-nemecko-maďarskú vyhlášku, v ktorej oznámil, že z poverenia č-s. vlády ako župan a vládny splnomocnenec prevzal územie a správu Spišskej župy, rozpustil zastupiteľské zbory župy, miest a obcí a prisľúbil v krátkom čase menovať nové samosprávne orgány. Ďalej stanovil slovenčinu za úradnú reč všetkých verejných úradov. V obciach s prevahou neslovenských menšín sa mohol používať aj jazyk príslušnej národnosti. Publikoval zákon o mimoriadnych opatreniach na Slovensku z 10. decembra 1918. V závere vyhlášky vyzval obyvateľstvo, „aby sa nariadeniam a zákonom Česko-slovenskej republiky, nariadeniam a rozkazom jej úradov bezodkladne podrobilo, bezpečnosť osobnú i majetkovú každého občana bez ohľadu na jeho politické presvedčenie a náboženstvo zachovávalo a hájilo, pri udržaní pokoja a verejného poriadku mňa a moje úrady napomáhalo“.⁶

Opatrenia č-s. štátnej moci sa postupne realizovali. Činitelia župnej, mestskej a obecnej správy, slúžnovských i notárskych úradov, učitelia cirkevných ľudových škôl, úradní lekári, farári hlavných kresťanských cirkví poväčšinou zostali na svojich miestach s dovtedajšími požitkami, hoci voči mnohým mali občania i národné rady výhrady za ich prílišnú horlivú službu a oddanosť starému režimu, najmä v rokoch vojnových a počas prevratu. Župan postupoval pomerne tolerantne, len vojenské orgány proti niektorým zasiahli. Po krátkom vyšetrovaní väčšinu prepustili a ojedinelé prípady odovzdali na pokračovanie civilnej justícii. Pomery sa konsolidovali len pozvoľna. Vážnym problémom bolo zásobovanie, obyvateľstvo postrádalo soľ, petrolej, mäso, masť, cukor a najmä múku. Ceny každodenných potrieb sa neustále zvyšovali. Pretrvávali nedostatky pri pravidelnom vyplácaní vojnových podpôr za narukovaných alebo zajatých živiteľov rodín. Katastrofálny nedostatok uhlia v dôsledku rozháraných pomerov v Sliezske obmedzoval alebo vyradoval z prevádzky viaceré bane, huty, kovovýrobné závody, pily a elektrárne, čo zvyšovalo rady nezamestnaných a nespokojnosť robotníkov.

⁵ V??? B. NOCIN : Naše vtiahnutie do Spiša, in: *Slovenský svet*, 13. novembra 1921, s. 10 – 13. *Karpatenpost* 23. októbra 1918, 31. októbra 1918, 7. novembra 1918, 14. novembra 1918. ŠA Levoča, SŽ 454/19 prez., 621/19 prez., 175/20 prez., 77/19 adm.

⁶ *Úradný časopis župy Spišskej* 27. marca 1919.

Ludia si ešte ani nestačili vydýchnuť od ťaživých následkov vojny a už sa na obzore črtali nové hrozby vojnového krviprelievania. V susednom Maďarsku 21. marca 1919 bola vyhlásená republika rád, ktorá pod pláštikom nastolenia socialistického režimu hľadala možnosti zmierenia politických a sociálnych konfliktov. Jednou z nich malo byť aj obnovenie integrity starého Uhorska. Už od apríla 1919 územie župy bolo zaplavené bolševickými letákmi. Tajnými kanálmi prichádzali agitátori vyzývajúci občanov „do revolučného zvrhnutia imperialistickej českej nadvlády“. Pri postupe č-s. armády na druhú tak zvanú Fochovu demarkačnú líniu, došlo k ozbrojenému konfliktu s maďarským vojskom. Po počiatočných úspechoch narazila na mohutnú protiofenzívu Červenej armády. Po páde Miškovca (Miskolc) a Košíc Červená armáda prelomila front v okolí Medzeva a Košickej Belej. 21. júna obsadila líniu Dobšiná – Smolník – Švedlár – Gelnica – Margecany a ďalej smerom na Prešov – Lipany a Bardejov. K zamýšľanému útoku na Poprad od Dobšinej a z Hnileckej doliny už nedošlo. Revolučné direktória sa vytvorili v Smolníku, Prakovciach a v Gelnici.

Postup maďarskej Červenej armády rušivo zasiahol do konsolidačného procesu na celom území Spiša. Koncentrovali sa tu vojenské oddiely, bolo vyhlásené štatárium, 6. júna 1919 vojenská diktatúra a čiastočná mobilizácia záložníkov. Vo východnej časti Slovenska sa stal vojenským veliteľom gen. ??? Hennocque a vládnym komisárom civilnej správy JUDr. Juraj Slávik. Župný úrad a žandári pripravovali evakuáciu do okolia Ružomberka. Exekutívne orgány podnikli rázne opatrenia na pacifikáciu zázemia. V Terezíne bolo internovaných 62 osôb. Väčšina z nich bola späť s protičeskoslovenským hungarofilským hnutím. Z Krompách vojenský veliteľ preventívne zaistil 13 rukojemníkov ako výstrahu pred provokáciami i akciami proti č-s. armáde. V Lubici bolo zatknutých 22 osôb za pokus o odzbrojenie žandárskej stanice.

K najrozsiahlejšej policajnej akcii došlo v okolí Popradu, kde ozbrojená dvadsaťšesťčlenná skupina tajne chystala bolševický prevrat. Zhromažďovala zbrane, muníciu a potraviny, pripravovala

sabotáže na železničnej trati i telefonickom vedení. Pred hroziacimi raziami sa jej príslušníci stiahli do tatranských lesov. Nad Tatranskou Poliankou sa 10. júna dopustili dvoch zákerných vražd. Vojenská polícia ich koncom júna 1919 zatkla a vojenský senát v Košiciach v máji 1920 odsúdil 3 obvinených za delikty vojenského charakteru na sedemročné väzenie. Ďalších 3 obvinených z vraždy odkázal do kompetencie civilných súdov. Súdne procesy sa preťahovali do roku 1926. Vodca skupiny Eugen Richter utiekol z väznice košickej posádky.⁷

Na základe ultimáta dohodových mocností maďarská Červená armáda sa musela stiahnuť na pôvodne stanovenú demarkačnú čiaru, ktorú potvrdila Najvyššia rada piatich v Paríži 12. júna 1919 za definitívnu hranicu Česko-Slovenska a Maďarska. Túto potom sankcionovala mierová konferencia i mierová zmluva s Maďarskom v Trianone 4. júna 1920. Červená armáda 30. júna 1919 opustila Gelnicu i Smolník. Revolučné direktoriá zanikli. Nad celým územím Spiša bola obnovená č-s. správa. Dôslednejšie sa vyžadovala prisaha vernosti od verejných zamestnancov. Viacerí ju odmietli, niektorí opustili Spiš. Mnohých nahradili. Všestrannú pomoc tu poskytli českí vojaci, dôstojníci, úradníci, učelia, železničari, žandári, financí a inžinieri. Budovali exekutívu, pomáhali zabezpečovať rozvoj školstva, rekonštruovali dopravu, rozprúdili čulý národný, politický, kultúrno-osvetový a športový život. Bezsporú zohrali pozitívnu úlohu, i keď sa postupne objavili aj tretie plochy.⁸

Župan menoval richtárov, mešťanostov a členov župných a miestnych samosprávnych výborov. Obnovovalo sa súdnictvo. Napriek mnohým otrasom a búrlivým udalostiam politické pomery sa pomerne rýchle upokojili. Kritickou zostala zásobovacia situácia, odstránenie vojnových škôd i strát a obnova hospodárskeho života.

Neuralgickou bodkou za prevratovým obdobím bol dlhotrvajúci problém novej hranice s Poľskom. Poľskí vojaci už 18. novembra 1918 vtrhli na hornú Oravu a dopúšťali sa mnohých násilných akcií. Neskôr 11. decembra 1918 poľská armáda z Nowého Sącza prenikla na Zamagurie a údolím Popradu sa dostala až ku Kežmarku.

⁷ Niekoľkonásobné obnovené pátranie a žiadosti o vydanie z Maďarska (posledné v roku 1936) neboli úspešné. Až v období komunistickej totality sa činnosť skupiny vyzdvihovala ako prejav „triednej solidarity a ohlasu Slovenskej republiky rád“, a žijúcim účastníkom boli udeľované č-s. i maďarské štátne vyznamenania. ŠA Levoča ŠTZL St 1538/26, KSL B 770/22, SŽL 1044/19 prez. *Slovenský východ* 5. – 26. mája 1920.

⁸ Pri popise ľudu 20. augusta 1919 sa v spišských okresoch prihlásilo 2579 osôb k českej národnosti, čo predstavovalo 1,6 % zo všetkého obyvateľstva. Postupne sa ich počet asi zdvojnásobil. Vo vojnových rokoch radikálne poklesol. V decembri 1938 bolo evidovaných 5345 a koncom roku 1940 už iba 632 osôb.

Prieskumné hliadky sa objavili v Huncovciach a Tatranskej Lomnici. Po príchode č-s. vojska do Popradu 15. decembra poľské jednotky sa stiahli, ale už 20. decembra zopakovali útok v smere Jurgov, Veľká Lesná, Javorina a Spišská Stará Ves, odkiaľ odvliekli členov miestnej SNR do väzenia. Zasiahla č-s. armáda. Došlo aj k miestnym prestrelkám. Po rokovaní v Poprade bola stanovená demarkačná čiara. V nóte šéfa medzispojeneckej komisie v Budapešti plk. ??? Vyxa z 24. decembra 1918 podľa príkazu veliteľa východnej armády Dohody gen. ??? Focha boli ustálené hranice Slovenska. V prvom bode sa kodifikovali historické severné hranice Uhorska. V ďalších bola stanovená demarkačná čiara s Maďarskom.

Poliaci 13. januára 1919 stiahli na príkaz Dohody svoje vojsko zo Spiša a Oravy na pôvodnú historickú hranicu. Územných nárokov sa však nevzdávali. Ich vláda 3. marca 1919 oficiálne predložila mierovej konferencii v Paríži požiadavku pripojenia obcí Spišskostaroveského, Kežmarského a Staroľubovnianskeho okresu a niekoľko obcí Popradského a Levočského okresu. Ustúpila od pôvodných nárokov na oblasť pozdĺž Košicko-bohumínskej trate od Kysaku cez horné Považie až po Kysuce. Hoci stará župná uhorsko-poľská hranica patrila medzi najstabilizovanejšie v dejinách oboch susediacich celkov, poľská strana poukazovala na poľský základ goralského nárečia i poľský charakter goralského obyvateľstva. V prvom rade však sledovala geopolitický záujem na posilnenie svojich strategických pozícií v severovýchodnej časti Oravy a severnej časti Spiša. Za národnostnú hranicu považovala rieku Poprad. Č-s. strana odmietala stotožňovanie Goralov s Poliakmi, odvolávala sa na ich faktický stav národného povedomia, ktoré bolo jednoznačne slovenské i na želanie tamojšieho obyvateľstva, ktoré sa usilovalo o zotrvanie na slovenskom Spiši. Na podnet ministra V. Šrobára spišský župan vyslal na severný Spiš svojho tajomníka Vojtecha Beňuša, ktorý od 7. do 20. mája 1919 ponavštevoval takmer všetky tamojšie obce. Aj napriek tomu, že medzi ľuďmi panovali veľké obavy a neistota, v mnohých obciach občania podpísali prehlásenie o vernosti Č-SR. Verejné prejavy, podpisové akcie a rezolúcie boli adresované najvyšším osobnostiam a inštitúciám v štáte. Mierová konferencia poverila Najvyššiu radu, aby stanovila demarkačnú čiaru. Sporné otázky sa mali dohodnúť

vzájomným rokovaním. Rokovania k dohode nedospeli. Východisko sa hľadalo v plebiscite vypísanom na 24. júla 1920 v obciach okresu Spišská Stará Ves a v obci Javorina v okrese Kežmarok. Predbežne sa mali z plebiscitného územia stiahnuť armády zainteresovaných strán a poriadok zabezpečoval osemdesiatčlenný oddiel francúzskej armády. Rozpútala sa rozsiahla agitačná kampaň. Využívali sa historické, etnické, jazykové, ekonomické, náboženské a iné argumenty i akcie. Kampaň sprevádzali viaceré mimoriadne zásobovacie dotácie i násilnosti, najmä z poľskej strany. Pozornosť vzbudila vražda 2 a zranenie 4 českých úradníkov v Červenom Kláštore 20. júna 1920. Ako odvetu za tento výčin miestni obyvatelia prepadli 2 členov poľskej plebiscitnej komisie, pri pokuse prebrodiť dravý Dunajec jeden z nich sa utopil. Drastické boli prepady poľského vojska Javoriny 15. júla, 17., 18. a 27. augusta 1919, útok na žandárov v Jurgove 15. mája 1920, granátový atentát 27. júna 1920 v Nedeci. Obeťami sa stali aj miestni obyvatelia.⁹

Na základe návrhov poľského i č-s. ministra zahraničných vecí Rada veľvyslancov prijala rozhodnutia o zrušení plebiscitu na Tešínskom Sliezsku, Orave a Spiši a o postupe pri delimitácii sporných území. Rozhodnutím konferencie veľvyslancov v belgickom meste Spaa z 28. júla 1920 pripadlo Poľsku 13 spišských obcí s 8263 obyvateľmi. Zatiaľ č-s. strana akceptovala verdikt konferencie, poľská vláda znovu predložila nároky na Javorinu. Rada Spoločnosti národov v Ženeve si vyžiadala dobrozdanie Stáleho tribunálu medzinárodnej spravodlivosti v Haagu, ktorý vyniesol rozsudok, že hranicu vytýčenú konferenciou veľvyslancov treba považovať za definitívnu. Rada Spoločnosti národov 12. marca 1924 rezolúciou potvrdila platnosť rozhodnutia z 28. júla 1920. Obe vlády to rešpektovali podpísaním dohody 6. mája 1924. Platila do jesene 1938 a zostala v platnosti aj po druhej svetovej vojne.¹⁰

Poprední činitelia štátnej správy sa usilovali urýchlene uskutočniť súpis ľudu, aby získali reálny obraz o počte i štruktúre obyvateľstva a tým demonštrovali nepravdivosť údajov štatistickej maďarizácie z posledných sčítaní obyvateľstva v Uhorsku. Pôvodný termín bol stanovený na 23. marca 1919, ale vzhľadom na vyhlásenie vojnového stavu musel sa presunúť na 20. augusta 1919. Aj na Spiši sa vo výsledkoch sčítania ľudu

⁹ ŠA Levoča, ŠTZL IV 1052/20, IV 1234/40, IV 1414/40. *Tamže* SŽ 326/19 prez.

¹⁰ Pozri príspevky In: Terra Scepusiensis. Levoča–Wroclaw 2003, s. 819-903.

prejavili celoslovenské trendy: výrazný vzrast obyvateľstva slovenskej národnosti, mierny vzostup nemeckej a najhlbší pokles obyvateľov maďarskej národnosti.

Základy politického systému vytvárali zákony Dočasného národného zhromaždenia. Bola schválená ústava i ďalšie kľúčové zákonodarné a vykonávacie akty a nariadenia. Najprogresívnejším zásahom novej republiky do osudov obyvateľstva bolo odstránenie cudzej potlačovateľskej nadvlády, ustanovenie novej štátnej správy, exekutívnych orgánov, proklamácia občianskych slobôd, politických práv národností a zakotvenie priameho a tajného volebného práva. Boli rešpektované základné slobody prejavu, združovania a zhromažďovania.

K prvým demokratickým voľbám došlo v apríli 1920. Výsledky volieb boli dôležitým kľúčom pre zloženie župného administratívneho výboru a mestských i obecných samosprávnych výborov, ktoré podľa návrhov politických strán menoval župan. Po prvýkrát získali adekvátny podiel reprezentanti slovenských politických strán. To bol jeden z významných zásahov do štruktúry miestnej správy. Voľby zavřili zložitú prevratové obdobie, ktoré prinieslo výrazne zmeny vo všetkých sférach spoločenského života. V porovnaní s predchádzajúcou érou najzreteľnejšie zmeny sa prejavili v demokratickejšom režime, v postavení obyvateľstva a vo zvýšených aktivitách v politickej a kultúrno-spoločenskej oblasti. Vytvorenie Č-SR prinieslo najpozitívnejšie výdobytky pre slovenské obyvateľstvo.¹¹

2. Administratívny a demografický vývoj

Česko-slovenská republika najprv prevzala dovtedajší systém politickej a verejnej správy. Ponechala aj župné zriadenie, ktoré sa považovalo v správnej sústave za mimoriadne dôležitý článok. Počiatkové reformy sledovali rýchlu unifikáciu a centrálnu správu. S tým súviselo aj poštátnenie územnej samosprávy a jej podriadenie centrálnym orgánom na úkor župnej i miestnej autonómie. Bola zrušená dovtedajšia funkcia podžupana, úradnícky zbor spadal do kategórie štátnych zamestnancov. Členov administratívneho výboru menoval župan.

Uplatnením nového zákona o zriadení župných a okresných úradov č.126/1920 Zb. zanikli 31. decembra 1922 tradičné župné jednotky prevzaté z uhorských čias a vytvorili sa nové väčšie administratívne správne územia. Z pôvodných šiestnástich žúp na Slovensku bolo ponechaných šesť. Spišská župa od 1. januára 1923 prestala existovať. Levoča stratila sídlo regionálnej administratívnej jednotky. Gelnický okres sa stal súčasťou Košickej župy, ostatné okresy bývalej Spišskej župy boli pričlenené k dovtedajšej Liptovskej župe a spolu s tromi okresmi bývalej Gemersko-malohontskej župy vytvorili novú Podtatranskú župu so sídlom v Liptovskom Mikuláši. Do čela župy bol menovaný JUDr. Ján Sekáč, dovtedajší spišský župan J. Rumann prevzal správu Košickej župy. Odvtedy sa už Spiš, na škodu veci, nestal pri žiadnej politicko-správnej reforme (v 20. storočí ich bolo 10) samostatnou administratívnu jednotkou.

Po vzniku Č-SR boli poštátnené aj slúžnovské úrady a postupne nadobúdali charakter verejnej politickej správy. Od 1. januára 1923 sa zmenili na okresné úrady na čele s okresným náčelníkom. Samosprávne kompetencie prezentovalo okresné zastupiteľstvo s výborom a komisiami, v ktorých jednu tretinu členov menoval minister vnútra. Tým vo väčšine okresov nadobudli majoritné pozície stúpenci tzv. štátotvorných strán. Z pôvodných 8 slúžnovských úradov bolo zriadených 7 okresných úradov (územie dovtedajšieho slúžnovského úradu v Spišskom Podhradí sa rozčlenilo medzi okresy Levoča a Spišská Nová Ves. K okresu Stará Ľubovňa boli pripojené niektoré obce z bývalého slúžneho úradu Lipany). Ich sídla boli stabilné. Jedinou zmenou bolo presťahovanie okresného úradu zo Spišskej Soboty do Popradu. Do roku 1928 podliehali župnému úradu, odvtedy Krajinskému úradu v Bratislave. Krajinské zriadenie v rokoch 1928 – 1939 zjednotilo organizáciu verejnej správy podľa vzoru českých krajín a podstatne eliminovalo tradičnú dvojkoľajnosť medzi štátnou správou a samosprávou. V rokoch 1940 – 1945 boli opäť obnovené župné úrady, spišské okresy boli súčasťou Tatranskej župy so sídlom v Ružomberku. Županom bol Koloman Slušný.

Dôležitým medzičlánkom vnútornej správy boli obecné a obvodne notárske úrady. V spišských okresoch ich bolo 56. Spočiatku boli

¹¹ Československá statistika. Zv. 1, rad VI, s. 32-33. ŠA Levoča, SŽL 2445/21 prez.

výkonným orgánom samosprávy. V roku 1923 sa stali štátnymi úradmi. Ich úlohou bolo sprostredkovať obciam i občanom verejnú politickú správu a viesť vojenskú i matričnú agendu. Zohrávali významnú úlohu v rozhodovacom procese a v hospodárení samosprávy. Povojnové reformy zasiahli aj do života tunajších miest. Na Spiši v roku 1922 existovalo 8 miest so zriadeným magistrátom. V jednotlivých oblastiach verejného života mali pomerne rozsiahle kompetencie. Na čele mesta bol mešťanosta. Všetky mestá boli degradované na veľké obce. Rozhodujúcim článkom sa stal starosta s voleným obecným zastupiteľstvom, obecnou radou a komisiami. Vo väčších obciach ako výkonné orgány pracovali obecné úrady, ktoré patrili k relatívne najstabilnejším zložkám správy.

Levoča stratou sídla župy prišla o väčšinu dovtedajších inštitúcií prekračujúcich rámec mesta či okresu. Zostala sídlom Krajského súdu až do roku 1949. Obvod tvorilo 8 okresných súdov. Okrem sídiel v 7 okresoch uchoval sa Okresný súd v Spišskom Podhradí. Funkciu verejného žalobcu pri Krajskom súde v Levoči vykonávalo Štátne zastupiteľstvo. Oba justičné orgány riešili závažné protispoločenské a trestné činy. Aj v celoslovenských reláciách boli známe konzekventným postupom proti prejavom i akciám z prostredia komunistickej strany a iredentistických elementov na základe uplatňovania známeho zákona na ochranu republiky č. 30/23 Zb. Na čele Krajského súdu vyše 15 rokov bol važecký rodák JUDr. Gejza Okályi. Od februára 1919 sa tvorili okresné veliteľstvá a miestne žandárske (vtedy četnícke) stanice. K 1. októbru 1922 v župe jestvovalo 1 oblastné oddelenie, 8 okresných veliteľstiev a 34 žandárskych staníc, v ktorých vykonávalo službu 10 dôstojníkov a 232 žandárov. Ich počet sa rozširoval. Žandárstvo predstavovalo najspoľahlivejšiu a najdôslednejšiu oporu štátnej exekutívy.

V roku 1930 historický región Spiša zaberá plochu 3608 km², čo znamenalo 7,3 % z celkovej rozlohy Slovenska. Pri vtedajšom sčítaní obyvateľstva bolo prítomných 184 939 osôb, čo predstavovalo 5,5 % z celkového počtu obyvateľstva Slovenska. Počet domov činil 32 430 (5,34 %). Nachádzalo sa tu 205 obcí (5,30 zo všetkých obcí na Slovensku), z nich iba 17 malo nad 2000 obyvateľov (6,07 %). Najviac obyvateľov mal okres Spišská Nová Ves (37 203), pred Kežmarkom, Gelnicou, Popradom, Levočou, Starou Ľubovňou a najmenším aj v celoslovenských reláciách bol okres Spišská Stará Ves (9378 obyvateľov). Jediným mestom nad 10 tisíc obyvateľov bola Spišská Nová Ves. S 12 965 obyvateľmi v roku 1930 zaujala 13. miesto

medzi mestami na Slovensku. Najdynamickejšie sa rozvíjal Poprad, pomalšie Kežmarok, Spišská Nová Ves a Stará Ľubovňa. Stagnovala Levoča, Spišské Podhradie i Spišská Stará Ves. Najväčší regres zaznamenali na dolnom Spiši Krompachy, Smolník a Gelnica. Tunajšie mestá mali napospol polyfunkčný charakter. Ich vývin determinovali viaceré hospodárske, administratívne, sídelno-demografické a sociálno-kultúrne funkcie. Okrem prehlbujúcej sa mnohosektorovej mestskej ekonomiky pokračoval trend budovania progresívnej infraštruktúry (elektrifikácia, telefonizácia, vodovod, kanalizácia, dláždenie ulíc, stále kino, miestny rozhlas atď.). Dediny mali výrazne poľnohospodársky ráz s vyššou etnickou, konfesijnou a sociálnou homogénnosťou. Väčšina patrila k typovej skupine malých obcí.

Osobitné historické peripetie Spiša modifikovali nezvyčajne pestrú národnú štruktúru. Bola viacmenej analogická s celoštátnymi reláciami. Na začiatku 20. storočia (r. 1900) žilo na území župy 172 091 obyvateľov, z toho 59 % sa hlásilo k slovenskej materinskej reči, 25 % k nemeckej, 8,2 % k rusínskej a 6,2 % k maďarskej. V priebehu dlhých stáročí sa tieto národy a národnosti spoločne podieľali na vytváraní materiálnych a duchovných hodnôt. Značná časť obyvateľstva bežne disponovala trojjazyčnou komunikáciou, nemčinou, maďarčinou a slovenčinou (jej spišskými dialektmi). Početnú prevahu malo slovenské obyvateľstvo. Obývalo predovšetkým vidiecke sídla, bolo späté s poľnohospodárstvom. Pritom prevažná časť pôdy bola v rukách inonárodných veľkých vlastníkov. Z toho vyplývalo jeho nižšie sociálne postavenie, vzdelanostná úroveň i podiel na správe verejných záležitostí i v kultúrnych aktivitách.

Demokratický režim Česko-slovenskej republiky vytvoril nové prostredie i podmienky pre zmeny v postavení jednotlivých národných komunit. Súčasťou funkčnosti občianskej spoločnosti bolo právo slobodne sa rozhodnúť o svojej etnicke, náboženskej a politickej príslušnosti a orientácii. Vzniklo národnostné školstvo, rozšíril sa priestor pre využívanie jazykových a kultúrnych práv.

Z komparácie výsledkov sčítania ľudu z rokov 1910 a 1930 vyplýva, že podiel slovenského obyvateľstva vzrástol z predvojnových 56,2 % na 69,8 %, podiel Nemcov poklesol z 22,2 % na 18,5 %, Rusínov zo 7,1 % na 6 % a najviac poklesol podiel Maďarov z 10,8 % na 1,3 %. Tieto tendencie potvrdili aj výsledky sčítania ľudu z roku 1940, keď z 210 568 obyvateľov sa hlásilo 69,3 % k slovenskej, 16,5 % k nemeckej, 4,8 % k rusínskej,

2,1 % k židovskej, 1,8 % k maďarskej, 0,3 % k českej, 0,3 % k poľskej národnosti a 4,9 % k inej, alebo neudanej národnosti. Pozoruhodná bola aj národnostná štruktúra jednotlivých spišských okresov. V roku 1930 v každom okrese malo slovenské obyvateľstvo prevahu, nemecké obyvateľstvo

bolo najviac koncentrované v okresoch Kežmarok a Gelnica. Inde nedosiahlo 20 % podiel, ktorý bol potrebný na rešpektovanie jazykových práv v okresnom meradle. Rusínske obyvateľstvo dosiahlo 28 % v okrese Stará Ľubovňa.

Národnostná štruktúra v roku 1930 v %

Okres	česko-slovenská	rusínska	nemecká	maďarská	iná a neuvedená
Gelnica	63,1	0,4	31,4	1,4	3,7
Kežmarok	51,8	2,2	39,4	0,9	5,7
Levoča	85,4	3,9	4,6	1,4	4,7
Poprad	75,4	0,4	19,8	1,6	2,8
Spišská Nová Ves	81,2	3,9	9,0	2,2	3,7
Spišská Stará Ves	80,5	13,4	1,8	0,3	4,0
Stará Ľubovňa	57,4	28,0	11,6	0,2	2,8
Spišské okresy	69,8	6,0	18,5	1,3	4,4
Slovensko	72,1	2,8	4,5	17,6	3,0
Č-SR	66,2	3,9	22,5	4,9	2,5
Spišské okresy 1900	59,0	8,2	25,0	6,2	1,6
Spišské okresy 1910	56,2	7,1	22,2	10,8	3,7
Spišské okresy 1940	69,3	4,8	16,5	1,8	7,6

Na špecifickom vývoji etnickej štruktúry sa podieľalo viacero faktorov. V prvom rade to bola historická kontinuita a tradovaná etnická členitosť Spiša. Zreteľný bol vzrast slovenského obyvateľstva. Tu popri štátnopolitických zmenách pôsobili v medzivojnovom období aj objektívne demografické činitele. Slovenské obyvateľstvo sa vyznačovalo vyššou populáciou. Jeho prirodzený prírastok sa zväčšoval oveľa rýchlejšie než v nemeckých a maďarských spoločenstvách, kde mali vysoký podiel jednodetné rodiny. Presuny ovplyvnili tiež postoje židovského obyvateľstva, ktorého značná časť sa prestala hlásiť k nemeckej alebo maďarskej národnosti a viac ako polovica sa hlásila k židovskej národnosti. Pribúdalo aj tých, ktorí si uvádzali slovenskú národnosť. Rovnako neboli zanedbateľné ani migračné pohyby a vysťahovalectvo v prevratovom období a v povojnových rokoch.

V prvom rade treba zdôrazniť kvalitatívne zmeny v statuse slovenského obyvateľstva, predovšetkým jeho podmienky sociálno-politického a kultúrneho života. Predstavovalo početnú prevahu vo všetkých tunajších okresoch. Dokonca aj v mnohých obciach, v ktorých v predvojnovom období bolo v menšine. Osobitne treba zdôrazniť prírastok v mestách. I tu sa zvýšilo jeho zastúpenie a vplyv na verejný život. Vo viacerých národnostne zmiešaných mestách sa slovenskí predstavitelia dostávali do zastupiteľstiev, úradov, komisií,

rád a dokonca vykonávali aj funkcie starostov. Najmä v Levoči, Krompachoch, Spišskej Novej Vsi, vo Veľkej atď. S tým súvisela aj frekventovanejšia jazyková komunikácia v slovenčine. Tento proces nebol vždy a všade hladký a jednoznačný. Bol aj politickým zápasom, ktorý prebiehal rôznou intenzitou až do januára 1945.

Zložitým vývojovým procesom prešlo v medzivojnovom období nemecké obyvateľstvo. Po vojne silne doznievali rezíduá z predvojnovnej orientácie. Značná časť inteligencie a mestských stredných vrstiev vtedy podliehala intenzívnej maďarizácii. Č-SR vytvorila priaznivejšie podmienky rastu nemeckého povedomia, obnovy základného a stredného školstva, vytvárania kultúrnych a vzdelávacích inštitúcií a rozvíjania politických aktivít. Akceleráciu nemeckého povedomia ovplyvňovali intenzívne styky s nemeckým obyvateľstvom z českých krajín, ktoré malo vytvorené rozsiahle inštitucionálne zázemie vo všetkých oblastiach verejného života. Do roku 1919 neboli medzi oboma komunitami významnejšie kontakty. Budovali sa až v medzivojnovom období. Dôležitú úlohu pritom zohrali učители, tlač, sekretári politických strán a spolkov, organizované zájazdy mládeže, turistov a štúdium tunajších žiakov na stredných a odborných školách v Čechách. Centrom organizovania a rozvíjania národného, kultúrno-osvetového a politického života bol Kežmarok.

V hospodársko-spoločenskom živote nemecké obyvateľstvo stále hralo neobyčajne významnú úlohu. Patrilo k zámožným sociálnym vrstvám. Udržalo si najvýraznejšie zastúpenie v remeslách, živnostiach a vo vlastníctve pôdy. Aj starostlivosť o zabezpečenie vyššieho vzdelania svojich detí bola u Nemcov tradične vysoká.

Politické vzťahy medzi slovenským a nemeckým obyvateľstvom sa rozvíjali v medziach pluralitnej demokracie. Konfliktné napätia sa prejavili v niektorých zlomových situáciách. Neprerástli do otvorených nepokojov a zrážok. Slovenské politické kruhy a značná časť tlače prinášali najviac výhrad a polemík voči doznievajúcej hugaristickej orientácii a koncom tridsiatych rokov proti prehnanej nacionálnej výbojnosti. Vytýkalo sa im, že náležite nehonorujú pozitívne podmienky, ktoré im vytvorila republika najmä v oblasti školstva a kultúry.

Zvláštne postavenie zaujímalo židovské obyvateľstvo. Na Spiš prichádzalo pomerne oneskorene a v menšom počte. Pri poslednom uhorskom sčítaní v roku 1910 sa prihlásilo 7397 osôb k židovskému vierovyznaniu. Vtedajšia prax im neumožňovala prihlásiť sa k židovskej národnosti. Štatistiky registrovali iba materinský jazyk, uhorské úrady neuznávali jidiš za rovnoprávny jazyk. Ich podiel na obyvateľstve bol 4,39 %, čo bolo pod celoslovenským priemerom. Ten činil 4,80 %. Prenikali do ekonomických odvetví spätých s rozvojom modernej mestskej aglomerácie, menovite do obchodnej siete, pohostinstva, remeselníckych živností a priemyselných odvetví. Mali zastúpenie vo všetkých sociálnych skupinách. Č-SR im umožnila nehatený hospodársky, sociálny a náboženský rozvoj. Po prvýkrát si mohli zvoliť židovskú národnosť. Naďalej pretrvávalo značné rozptýlené osídlenie. V roku 1930 ich počet poklesol na 6911. Najväčšie zastúpenie mali v Kežmarku, Spišskej Novej Vsi, Poprade a v ďalších spišských mestách a mestečkách. Viacerí sa podieľali na verejnom a kultúrnom živote. Koncom tridsiatych rokov niektorí inklinovali k slovenskému prostrediu.

Osobitnú etnickú skupinu tvorili tunajší Cigáni – Rómovia. V medzivojnovom období sa ich počet pohyboval medzi 6 až 8 tisíc. Žili prevažne v osobitných kolóniách na periférii obcí, izolovane od ostatného obyvateľstva. Uchovali si svoj jazyk, zvyky a spôsob života. Postupne upadali tradičné rómske pracovné činnosti. Našlo sa niekoľko vynikajúcich muzikantov, ich kapely hrávali na svadbách a zábavách. Mnohé ženy a deti chodili po žobraní. Zákonné opatrenia im zakazovali kočovný spôsob života. V období prevej Slovenskej

republiky dochádzalo k niektorým represívnym opatreniam. Vzťahovala sa na nich pracovná povinnosť, asocálne živly i viacerí práceschopní muži boli koncentrovaní do pracovných táborov.

Pri občianskom spolunažívaní a spoločenských kontaktoch, pri formovaní politických strán, spoločenských a záujmových spolkov i inštitúcií hralo dôležitú úlohu náboženské rozvrstvenie. Väčšina miest bola heterogénna. Existovalo viaceré enkláv a skupín obcí s dominantnou prevahou príslušníkov rímskokatolíckeho, gréckokatolíckeho alebo evanjelického a. v. náboženstva. V súlade s celoslovenskými reláciami 68,25 % obyvateľstva sa hlásilo k rímskokatolíckemu náboženstvu (na Slovensku to bolo 71,61 %), ku gréckokatolíckemu 12,61 % (6,42 %), k evanjelickým denomináciám 10,84 % (16,69 %), k židovskému vierovyznaniu 3,73 % (4,1 %) atď. Náboženská štruktúra sa vyznačovala najväčšou stabilitou. Religiozita bola tradične vysoká. Každoročne sa konali hojne navštevované tradičné odpusty na Mariánskej hore v Levoči. Bez vyznania bolo evidovaných iba 0,41 % obyvateľov (0,51 % na Slovensku).

Centrom katolicizmu bolo sídlo spišskej diecézy v Spišskej Kapitule. Bolo to sídlo teologického seminára pre výchovu kňazov a učiteľského ústavu pre prípravu učiteľov cirkevných škôl. Na oboch školách účinkovali uznávaní teológovia, historici a filozofi. Od 27. februára 1921 na čele diecézy stál biskup Ján Vojtaššák. Pozostávala zo 7 dekanátov a 77 fár. Ďalších 9 fár na dolnom Spiši bolo podriadených rožňavskej a 1 farnosť (Plavnica) košickej diecéze. Gréckokatolíci mali 21 farností, patrili k diecéze v Prešove. Dekanát sídlil v Levoči. Skupiny obcí s evanjelickými veriacími patrili do 2 seniorátov (Podtatranský a Spišský seniorát), tvorili 35 zborov (a 20 fílií), 3 boli slovenské (Batizovce, Švábovce a Slovenská Ves), 6 zmiešaných a 26 nemeckých. Spočiatku boli súčasťou východného dištriktu so sídlom v Liptovsko svätom Mikuláši. Neskôr biskup sídlil v Prešove. V roku 1939 sa vytvorila osobitná Nemecká cirkev evanjelická a. v. na Slovensku. Židovské náboženské obce mali 14 modlitební a 10 cintorínov. Na vidieku prevažoval ortodoxný smer. V mestách nadobúdali prevahu neológovia. Takmer všetci tunajší rabíni sa stali obeťou holokaustu. Do niektorých oblastí sa pokúšali preniknúť aj menšie náboženské spoločenstvá (Bratská jednota baptistov, Slovenská evanjelická synoda, adventisti a podobne).

Aj napriek uvedenej pestrosti v mnohých sociálno-ekonomických sférach prevládali tendencie tolerantného občianskeho spolunažívania a kooperácie. Prejavovali sa spoločným postupom

viacerých okresných a obecných zastupiteľstiev pri obhajovaní miestnych záujmov a záležitostí, spolupracou v stavovských a hospodárskych združeniach i zariadeniach a pri uplatňovaní mnohých celospoločenských opatrení a potrieb. Spomenúť možno činnosť Podtatranského národohospodárskeho zboru so sídlom v Spišskej Novej Vsi, v ktorom dokázali úzko spolupracovať viacerí českí, slovenskí, nemeckí, židovskí i maďarskí činitelia verejného a hospodárskeho života.

Tradičný spišský lokálpatriotizmus a vzťah k rodnému kraju v mnohých aktivitách dokázali značne eliminovať odlišné politické a nacionálne záujmy. Konfliktné situácie sa zvyčajne vyostrovali v predvolebných kampaniach, pri periodických sčítaniach ľudu a pri závažných spoločensko-politických udalostiach. Ohlasy ideových a mocensko-politických záujmov v stredoeurópskom priestore významnou mierou ovplyvňovali spoločenskú klímu na Spiši a vzájomné vzťahy medzi politickými a nacionálnymi reprezentáciami i skupinami.¹²

3. Hospodársko-spoločenský vývoj

Vďaka relatívne značnému bohatstvu prírodných a nerastných zdrojov i priaznivej geografickej polohe Spiš patril oddávna k ekonomicky najrozvinutejším oblastiam Slovenska. V priemyselnej výrobe v roku 1910 zaujímala Spišská župa 2. miesto za Bratislavskou župou (vrátane Bratislavy).

Starobylé tradície malo predovšetkým tunajšie rudné baníctvo, na ktoré nadväzovali železiarske a kovovýrobné závody. Vznikali tu pily, potravinárske podniky a ďalšie spracovateľské odvetvia. V tunajších mestách sa koncentrovala remeselná výroba, živnosť a obchod. Krajom prechádzala dôležitá dopravná tepna – Košicko-bohumínska železnica. Na vzostupe bola telefonizácia. Zaostávala cestná sieť, najmä horizontálnym smerom od východu na západ. Nástup automobilizmu naliehavo vyžadoval jej rekonštrukciu. Na Hnilci, Hornáde a Poprade vznikali menšie hydroelektrárne. Prispeli k začiatkom elektrifikácie tunajších miest. Prelom vo veľkoplošnej elektrifikácii nastal až v tridsiatych rokoch.

Priestorové i odvetvové rozloženie priemyslu bolo veľmi nerovnomerné, koncentrovalo sa

hlavne do mestských a prímestských enkláv. Najvýznamnejším podnikom boli moderné železiarne v Krompachoch, banské závody a niektoré kovovýrobné podniky. V ostatných odvetviach prevažovali malé a drobné zariadenia.

Neobyčajne zložitou a protirečivou cestou sa uberalo začleňovanie ekonomiky Slovenska do hospodárskeho zväzku nového štátu. Skomplikovali sa odbytové väzby tunajšieho priemyslu, ktoré sa pred prevratom orientovali prevažne južným smerom. Stagnácia priemyslu a zložitý sociálny vývoj sa stali neustálym terčom kritiky činiteľov verejného života a permanentnou súčasťou politických kampaní.

Spočiatku sa povojnový úpadok pripisoval rozháraným poprevratovým pomerom. Potom vojne s maďarskými bolševikmi. Postupne sa ukázalo, že zabrzdenie hospodárskeho vývoja malo hlbšie príčiny. Skôr ako sa mohli odstrániť dôsledky vojny a ekonomika prispôbiť novým podmienkam, prepukla hospodárska kríza v rokoch 1921 – 1923. Na Slovensku sa najhlbšie krízové javy prejavili v rudnom baníctve, železiarstve, kovovýrobných a spracovateľských odvetviach. Neujasnené obchodné vzťahy s Maďarskom prehlbovali pokles v drevospracujúcom priemysle. Išlo napospol o odvetvia, ktoré v štruktúre tunajšieho priemyslu zaujímali rozhodujúce postavenie. Preto aj dôsledky krízy boli hrozivejšie. Sprievodným zjavom krízy bolo zastavovanie závodov, prepúšťanie robotníkov, rast nezamestnanosti a zhoršovanie životných podmienok značnej časti obyvateľstva. Životnú situáciu sťažovala nízka úroda poľnohospodárskych výrobkov v rokoch 1919 – 1920 a pretrvávajúce rekvirácie. Znižovali sa prídely potravinových článkov, pričom ich ceny sa neustále zvyšovali. Ani odstránenie rekvirácií a úradná regulácia cien situáciu podstatne nezlepšili.

V roku 1922 zo 41 tunajších baní na železnú rudu pracovalo iba 16. Celková ťažba poklesla pod 20 % z úrovne roku 1913. V hutníctve kríza mala ešte ničivejšie následky. V tom istom roku sa na Slovensku vyrobilo len 0,55 % z produkcie železa v roku 1911. Aj väčšina z vyše 30 parných píl musela zastaviť výrobu. Kolísavý pohyb cien a nerovnomerný odbyt dreva nepriaznivo ovplyvnili príjmy samospráv, pretože viaceré obce a mestá boli vlastníčkmi rozsiahlych lesov.

¹² Statistický lexikon obcí krajiny Slovenskej. Praha 1936. Retrospektivní lexikon obcí Č-SSR 1850 – 1970. Sv. 1/2. Praha 1978. Jozef SULÁČEK : Sociálne premeny na Spiši v prvej polovici 20. storočia, in: Spiš v kontuute času, ed.: Peter Švorc. Prešov 1995, s. 166 – 175.

Najviac postihnutou oblasťou bol dolný Spiš, predovšetkým Gelnický okres. V rokoch 1921 – 1922 boli zastavené bane, demontované hutnícke a kovorobné prevádzky Pohornádskej spoločnosti v Krompachoch. Len týmto zásahom zostalo začiatkom roku 1923 bez práce 3191 robotníkov. Zastavili výrobu okolité závody v Smolníku, Prakovciach a Gelnici. V Poprade prerušila výrobu papieren a v Kežmarku Weinova textilka. Ani dočasná ekonomická stabilizácia od polovice dvadsiatych rokov nepriniesla výraznejší hospodársky rozvoj, zaostával proces reštrukturalizácie priemyslu a nezlepšilo sa ani sociálne postavenie obyvateľstva. Viaceré podniky už neobnovili prevádzku. K čiastočnému oživeniu došlo v stavebníctve a v živnostiach.

Určité hospodárske oživenie prerušila veľká hospodárska kríza začiatkom tridsiatych rokov. V spišskej oblasti dôsledky krízy sa znovu najhlbšie prejavili v rudnom baníctve a drevárstve. Väčšina závodov postupne zastavila prevádzku. Na jar 1933 v celej spišskej oblasti pracovala jediná baňa v Mlynkoch. Z 3500 spišských baníkov 2770 nepracovalo. Odbytové ťažkosti vyradili z prevádzky aj väčšinu tunajších píl i tehelní, výrobu prerušili menšie nábytkárne v Spišskej Novej Vsi a Poprade, papieren v Poprade, škrobárne v Spišskej Novej Vsi i v Poprade. V júni 1932 bola vyradená popradská vagónka a miestna strojárň i zlieváreň. Poklesla výroba v Scholtzovej fabrike na emailovaný tovar v Matejovciach. S postupným znižovaním kúpyschopnosti obyvateľstva upadala remeselná výroba a obchod. Utlmený bol aj stavebný ruch.

V januári 1931 úradné štatistiky evidovali v spišských okresoch 2674 nezamestnaných. Presne o rok sa ich počet zvýšil na 6432, čo predstavovalo polovicu všetkých činných robotníkov registrovaných pri sčítaní ľudu k 1. decembru 1930. Chronická nezamestnanosť ešte k 30. aprílu 1938 činila 2044 osôb. Úradne riadená podpora, zriaďovanie tzv. núdzových prác z prostriedkov štátnych i samosprávnych orgánov a ani rozličné akcie solidarity, zbierky a podpory charitatívnych spolkov a jednotlivcov nestačili podstatne zmieriť biedu a chudobu prevažnej väčšiny nezamestnaných. Demonštrácie, hladové pochody, rezolúcie a žiadosti síce upozorňovali na ťažkú situáciu, dokumentovali nespokojnosť a rozhorčenie, ale

postavenie nezamestnaných zostávalo naďalej neobyčajne zložité. V Poprade, Spišskej Novej Vsi, Levoči a v iných mestách dochádzalo k násilným zrážkam žandárstva s robotníctvom.

V druhej polovici tridsiatych rokov dochádzalo aj v tejto oblasti k relatívnemu hospodárskemu vzostupu. Strategický význam sa pripisoval dopravnému systému. Dovtedajšie hlavné severojužné ťahy smerujúce do Maďarska bolo treba doplniť o východo-západné trasy spájajúce východné oblasti so západným Slovenskom a s českými krajinami.

Naliehavo sa očakávala výstavba trate Červená Skala – Margecany, ktorej projekty boli hotové už v deväťdesiatych rokoch 19. storočia. Zámery výstavby sa objavovali v rokoch 1920 – 1925. Vtedy sa ale uprednostnili trate v iných oblastiach, čo značne sťažilo situáciu v podnikoch Hnileckej doliny a urýchlilo ich úpadok. Tunajší robotníci a záujmové združenia regionálnych samospráv i verejných činiteľov takmer pri každej príležitosti koncipovali rezolúcie o riešení ťažkej situácie a nezamestnanosti. Od roku 1922 zahŕňali do požiadaviek pre úrady aj okamžité začatie sľubovanej stavby. Strategický význam trate zdôrazňovali aj vojenské kruhy. Ministerská rada po viacročnom odkladaní koncom roku 1930 súhlasila s projektom i finančným krytím.

Práce sa začali na jar 1931. Od leta 1933 sa rozprúdili na celej 93 km trase. V júli 1936 bola trať odovzdaná do prevádzky. Hoci viacero miestnych závodov medzitým zaniklo, trať priniesla istú hospodársku revitalizáciu (najmä baníctva a piliarstva). Poskytla zárobky mnohým nezamestnaným robotníkom i povozníkom.¹³

Od polovice tridsiatych rokov obnovovali ťažbu tunajšie rudné bane. V roku 1937 v spišskom obvode z 54 registrovaných banských prevádzok bolo v činnosti 16, pracovalo v nich 3432 baníkov, čo bol najvyšší počet v medzivojnových rokoch.

Rast zbrojárskeho a elektrotechnického priemyslu a vyradenie medených hút v Rakúsku, do ktorých dodávali svoju produkciu medenorudné bane v Slovinkách, podnietili podnikateľské kruhy hľadať domáce možnosti obnovenia ťažby a jej spracúvania. V roku 1936 krachujúca účastníarska spoločnosť (úč. spol.) Krompašských závodov na meď nadviazala kontakty s zürišskou

¹³ Stavba jednokolejných hlavných dráh Červená Skala – Margecany. Praha 1936. 77 s. ŠA Levoča, pob. SNV, OÚ Gelnica 620/34 prez., 1128/34 prez., 200/36 prez.

strojárskou firmou Werkzeugmaschinenfabrik Örlikon, Bühle a spol. Jej finančným príspevím (získala 52 % účastní) odkúpila banské polia, dobývacie a továrenské priestory, obytné budovy, vnútropodnikovú dopravu a vybudovala zariadenia na výrobu medi elektrolyzou. Vo februári 1938 sa obnovila banská a hutnícka produkcia v Krompachoch a v Slovinkách. Vyše 1000 robotníkov dostalo prácu. V roku 1943 spoločnosť zamestnávala 1130 ľudí.

Pre Krompachy i celé východné Slovensko mala obrovský význam výstavba tepelnej elektrárne o kapacite 6800 kW, ktorú postavili v rokoch 1937 – 1938 nákladom vyše 22 miliónov Kč Východoslovenské elektrárne po dlhých sporoch medzi Košicami a Užhorodom. Vybavenie elektrárne bolo veľmi moderné. Jej dôležitosť mimoriadne vzrástla v rokoch 1939 – 1945, keď pre celú oblasť predstavovala rozhodujúci energetický zdroj a po vybudovaní elektrovodnej trasy medzi Prešovom, Podbrezovou a Handlovou bola napojená na jednotný celoslovenský systém spájajúci najväčšie elektrárne.

Výrazným spôsobom ovplyvnil ekonomický potenciál pod Tatrami Bačov koncern, keď v chotári Veľkej (dnes súčasť Popradu) v lete 1934 začal budovať rozsiahlu fabriku na výrobu umelých vlákien, hodvábu, striže a celofánu. Prvé živnostenské oprávnenie na výrobu viskózového vlákna dostala firma už 15. júna 1934 a postupne otvárala ďalšie prevádzky. Do konca roku 1938 investície presiahli 20 miliónov Kč. V roku 1941 v podniku pracovalo 1200 zamestnancov. V januári 1944 už 3150. Vznikla typická priemyselná osada. Pôvodne bola súčasťou Veľkej. Názov Svit (vznikol z názvu Slovenská viskózová továreň) sa zaviedol 29. januára 1937. Pri sčítaní ľudu 15. decembra 1940 mala 81 domov so 131 bytmi. V osade bývalo 831 obyvateľov. Povereníctvo vnútra zriadilo od 1. júla 1946 samostatnú politickú obec Svit, ktorá 30. mája 1962 získala štatút mesta.

Výrobu rozširovala oceliareň a továreň na výrobu nástrojov a náradia v Prakovciach. V roku 1920 zamestnávala 277 robotníkov. Neobišli ju krízové javy. Preslávila sa predovšetkým výrobou pérových bucharov a pílok značky Ajax. V roku 1936 od viedenskej firmy R. Schmidt a spol. fabriku odkúpila Poldina huť z Kladna, ktorá uskutocnila rozsiahlu prestavbu. V roku 1937 zamestnávala 180 robotníkov a v súvislosti s prechodom na vojenské objednávky v roku 1941 vzrástla zamestnanosť na 504 a o dva roky už na vyše 600 robotníkov. Hlavnou náplňou výroby, nad ktorou dozeral nemecký vojenský pridelenec, boli pancierové plechy a výkvyky pre pušky a guľomety.

K najstabilnejším závodom na Spiši patrila fabrika na kovové nádoby C. A. Scholtza v Matejovciach. V dvadsiatych rokoch sa striedali obdobia prechodného úpadku s revitalizáciou. Permanentným problémom bol odbyt výrobkov. Čiastočne pomohol vstup do celoštátneho kartelu Zväzu smaltovní Č-SR v Prahe. Na objeme výroby firma participovala okolo 6 %. Počet zamestnancov sa pohyboval medzi 270 – 420 robotníkmi. Od roku 1934 sa situácia zlepšovala. Prispeli k tomu štátne objednávky v súvislosti s posilňovaním obranyschopnosti. Firma sa stala dôležitým dodávateľom oceľových prilbic, poľných fliaš a ďalších súčastí výstroja a výzbroja pre č.s. armádu. Neskôr prišla do popredia výroba pozinkovaných benzínových sudov pre letectvo a súčastky ručných granátov. V roku 1936 zamestnávala 485 osôb. Začiatkom vojny to bolo vyše 600.

V Kežmarku v predprevratovom období existovali štyri textilky. Zostala iba jediná, patrila K. Weinovi. Aj jej postavenie bolo veľmi labilné. Obrat k lepšiemu nastal vo vagónke v Poprade. Od 1. marca 1937 obnovila po takmer 5 rokoch prevádzku. Miestnu papierňu prevzala úč. spol. Solo a od 1. mája 1937 začala pracovať s vyše 100 robotníkmi. Výroba sa rozbehla aj v menších závodoch v Gelnici a v Spišskej Novej Vsi.

Významnou bázou priemyselného rozvoja boli už tradične piliarske závody. Ich počet sa stabilizoval na 28. Najväčšie píly boli v Poprade, Hranovnici, Spišskej Novej Vsi, Levoči a Hnileckej doline. Zamerali sa prevažne na piliarsku prvovýrobu, zhotovovali polotovary, stavebný materiál a rezivo, niektoré vyrábali debny, impregnované dosky a laty. Využívanie kapacity podmieňoval domáci a zahraničný odbyt. Pozitívne ovplyvňovali stavebný ruch. Ďalšie spracovanie polotovarov značne zaostávalo za piliarstvom.

Tradičnú domácu produkciu zemiakov na strednom a hornom Spiši spracúvali miestne liehovary. V roku 1920 ich na území Spišskej župy bolo 65. Do roku 1942 počet poklesol na 53. Väčšina mala len sezónnu prevádzku. Priemyselný charakter mal liehovar v Levoči s ročnou kapacitou okolo 70 000 hl rafinovaného liehu. Od roku 1933 sa k liehovaru pričlenila aj likérka. Významnejším bol aj liehovar v Poprade, ktorý bol spojený s droždiarňou a likérkou. V roku 1932 zanikol pivovar v Levoči, kríza vyradila pivovar v Spišskej Belej. V prevádzke zostal jedine Prvý spišský pivovar a sladovňa, uč. spol. v Poprade. Rozhodujúcim vlastníkom bola Spišská banka so sídlom v Kežmarku. Ročná kapacita činila 24 tisíc hl piva a v pivovare pracovalo okolo 50 robotníkov.

K najvýznamnejším štátnym podnikom patrili dve tabakové továrne. Väčšia bola v Smolníku, ktorá v roku 1921 zamestnávala 659 robotníkov, prevažne miestnych a vidieckych žien. Počet zamestnancov a objem výroby mal klesajúcu tendenciu. V roku 1936 ich bolo 308 a vyrobili 15 miliónov cigár, hoci ročná kapacita predstavovala 26 mil. Na trh dodávala aj fajkový tabak. Výrobným programom druhej tabakovne v Spišskej Belej boli cigary a cigarety. Závod sa elektrifikoval a modernizoval. V roku 1936 sa vyrobilo 290 miliónov cigariet a 4,5 milióna cigár. V poprevratových rokoch tam pracovalo okolo 300 osôb, v roku 1936 mala 200 zamestnancov.

V medzivojnovom období vzrástol počet a spoločenský význam tlačiarňí. Koncom tridsiatych rokov ich bolo 15, väčší význam mala tlačiareň Teodora Sautera v Kežmarku a tlačiareň Kultúra v Spišskej Novej Vsi, ktoré tlačili aj miestne noviny a knihy. Ďalšie tlačiarne boli menšími rodinnými podnikmi spravdivla v rukách židovských majiteľov. Zápasili s finančnými ťažkosťami i zastaralým technickým vybavením. Zabezpečovali tlačovú produkciu miestneho významu a merkantilnú tlač.

Lokálny význam mali mlyny. Miestny charakter prekračovali 3 konzervárne, 4 bryndziarne, 4 kameňolomy, 4 tehelne, 2 škrobárne, margecianska a markušovská vápenka... Prevažne sa orientovali na domáci trh a vyplňali ekonomickú infraštruktúru tunajších miest.

Pomerne dynamickým rozvojom prechádzalo stavebníctvo. Od povojnového úpadku a dlhotrvajúcej stagnácie prechádzalo do obdobia rozmachu. Prevažovala výstavba súkromných domov, liečebných ústavov, škôl, hotelov a úradných budov. Vytvárali sa prosperujúce stavebné spoločnosti, firmy i jednotliví staviteľia. Z nich na poprednom mieste treba vyzdvihnúť stavebnú firmu Jozefa Šašinku z Popradu, ktorá sa od polovice dvadsiatych rokov zaradila svojou technickou vybavenosťou, organizáciou práce i sociálnymi podmienkami medzi najvýznamnejšie stavebné podniky v celej podtatranskej oblasti. K jej najväčším stavbám patrilo sanatórium vo Vyšných Hágoch. V Spišskej Novej Vsi bol úspešným majiteľom niekoľkých kameňolomov a stavebnej firmy Ing. Václav Hollý, jeho najdlhším spoločníkom bol Ing. Alexander Barta, niekdajší č.s. reprezentant a olympionik v šerme šablou. Ich firma sa významnou mierou podieľala na stavbe trate Červená Skala – Margecany a na stavbách a rekonštrukcii ciest v podtatranskej oblasti. V roku 1930 vo všetkých spišských okresoch bolo registrovaných 263 stavebných živností,

v ktorých bolo činných 1803 osôb. Z Košíc na Spiš preniesli v roku 1938 svoje firmy Ing. ??? Minařů a Ing. ??? Hits.

K modernej infraštruktúre a priaznivému ekonomickému rozvoju nevyhnutne patrili peňažné ústavy, ktoré v tunajšej oblasti mali dávnu a bohatú tradíciu. Vytvárali sa už od polovice 19. storočia takmer v každom meste a mestečku. Prevažne išlo o menšie inštitúcie, ktoré boli priamo alebo sprostredkovane napojené na budapeštianske centrály. Iba v Poprade a Spišskej Starej Vsi vznikli v predvojnovom období pobočky slovenskej Ľudovej banky z Ružomberka. V dvadsiatych rokoch v dôsledku kapitálovej expanzie nových finančných skupín, oficiálnej valutovej politiky a neuhradenia vojnových pôžičiek dochádzalo ku kríze v menších ústavoch a k prudkej koncentrácii a fúzii bánk. Miestne ústavy sa začleňovali do väčších, zakladali sa filiálky a expozitúry celoslovenských, respektíve celoštátnych ústavov. Proces koncentrácie intenzívne prebiehal aj v tomto regióne. Rozširoval sa účastinný a finančný kapitál do priemyslu i obchodu.

Najvplyvnejšou regionálnou peňažnou inštitúciou zostala Spišská banka. Od roku 1867 mala svoje ústredie v Kežmarku. Jej akcelerácia v medzivojnovom období bola mimoriadne úspešná. V prvých desiatich rokoch existencie Č-SR pohltila 12 peňažných ústavov v spišských mestečkách. Mala 9 pobočiek. Po vzniku Slovenskej republiky v roku 1939 Ministerstvo financií nariadilo jej fúziu. Po neúspešných rokovaníach s Ľudovou bankou a pod tlakom nemeckých finančných kruhov a Nemeckej strany (DP) vedenie banky akceptovalo fúziu s Nemeckou obchodnou a úverovou bankou v Bratislave, ktorá patrila do okruhu známej ríšskonemeckej Dresden Bank.

V Levoči sídlil ďalší tradičný regionálny ústav Spišská úverná banka, úč. spol. Jej pokladničný obrat sa zvýšil zo 850 445,75 Kč v roku 1919 na 1 537 315,10 Ks v roku 1943. Banka vlastnila rozsiahle majetky vo Vysokých Tatrách. Medzi akcionármi a členmi správnej rady boli ponajviac miestni statkári, podnikatelia a advokáti. V rokoch slovenského štátu bola považovaná za hlavný peňažný ústav maďarskej menšiny na Slovensku.

Z miestnych finančných zariadení treba vyzdvihnúť 5 živnostenských úverných ústavov. Pre mnohých živnostníkov a miestne samosprávy boli hlavnými kooperujúcimi peňažnými partnermi. Zo slovenských bánk mala 4 pobočky Tatra banka, 4 Ľudová banka a 1 Slovenská banka. V roku 1922 získala rozhodujúce pozície v Tatranskej elektrickej vicinálnej dráhe, úč. spol.,

pražská Banka č-s. légii (Legiobanka). Vytvorila si pobočku v Poprade a podriadila si aj menšie regionálne ústavy. Pozície rozširovali mestské sporiteľne z Prahy a Bratislavy. Mali pobočky v Levoči, Spišskej Novej Vsi a v Poprade.

V medzivojnovom období sa rozvinula sieť ľudového peňažníctva. V slovenských obciach sa zakladali úverné družstvá s vlastnou správou a hospodárením. Prostredníctvom Ústredného družstva sa organizačne a finančne upevňovali. V roku 1942 ich bolo v spišských okresoch 38. Po roku 1948 boli začlenené do znárodnenej sústavy peňažníctva. K podobnému procesu dochádzalo aj v nemeckých obciach. Činitelia politických a kultúrnych inštitúcií orientovaných na sudetonemecké hnutie nadväzovali kontakty s nemeckými hospodárskymi a peňažnými centrálnymi v českých krajinách. Od roku 1929 sa vytvárali peňažné družstvá podľa vzoru zamoravských *raiffaiseniék*. V jesenných mesiacoch roku 1944 finančné prostriedky, pokladničné knihy a dokumenty spolu s nemeckým obyvateľstvom evakovali. Viac sa nevrátili. Národné výbory (NV) krátko po oslobodení formálne uvalili na všetky nemecké družstvá národnú správu. Neskôr ich Povereníctvo financií ako konfiškáty likvidovalo.

Družstevný charakter mali okresné pobočky Roľníckej vzájomnej pokladnice. Podporovali ich najmä správne úrady a činitelia agrárnej strany. Prvá vznikla v roku 1924 v Spišskej Novej Vsi. Nasledovali pobočky v Levoči, Poprade a Kežmarku, v roku 1933 v Gelnici a v Starej Ľubovni. V obvode Podtatranského zboru v roku 1936 existovalo 9 pobočiek, mali 11 412 členov a rozpočítaných 48 263 000 Kč. V zámožnejších roľníckych vrstvách a v hospodárení samospráv v slovenských obciach patrili k najvýznamnejším finančným spoločníkom.

Celkove v spišských okresoch v roku 1930 bolo evidovaných 77 peňažných zariadení, ktoré zamestnávali 181 osôb. Najviac zariadení (20) sa nachádzalo v okrese Kežmarok. Najvyšší počet činných osôb v peňažníctve (54) bol evidovaný v okrese Spišská Nová Ves.

V roku 1931 vznikla regionálna pobočka Národohospodárskeho ústredia Slovenska (NÁRUS) pod názvom Národohospodársky zbor podtatranský. Združoval 7 spišských okresov a 2 okresy

liptovského regiónu. Sídлом zboru bola Spišská Nová Ves. Od roku 1934 bol jeho predsedom všestranne činný Rudolf Drahovský. Zbor vypracoval viaceré iniciatívne návrhy na zlepšenie hospodárskej a sociálnej situácie, na výstavbu komunikácií, škôl, nemocníc a ochranu historických pamiatok. Propagoval racionalizačné podujatia, pomáhal rozvíjať družstevné hnutie, poľnohospodársku produkciu, ovocinárstvo a turistický ruch. V roku 1942 celkový počet družstiev v spišských okresoch dosiahol 143, z toho bolo 38 úverných družstiev, 83 potravných, 4 mliekárské, 8 liehovarníckych, 1 skladištné, 6 roľníckych vzájomných pokladníc a 3 iné družstvá.

Z viacerých družstevných ustanovizní najväčšie úspechy dosiahol konzumné, úsporné a výrobné družstvo Budúcnosť, ktoré vzniklo 1. júla 1928 vo svojom sídle v Spišskej Novej Vsi. Zakladalo v spišských okresoch, neskôr v Liptove a na Horehroní predajne spotrebného tovaru. Zriadilo výrobu bryndze, rozvinulo pomerne rozsiahlu osvetovú činnosť a poskytovalo podpory sociálne slabým členom. Rozhodujúce pozície vo vedení mali sociálni demokrati. Jeho riaditeľom bol v rokoch 1928 – 1939 R. Drahovský. V roku 1928 malo družstvo 2815 členov, 32 zamestnancov, 18 predajní s ročnými tržbami 3 378 569,50 Kč. V roku 1944 sa tieto ukazovatele zvýšili na 4630 členov, 94 zamestnancov, 47 predajní s tržbami 19 505 231,06 Ks.¹⁴

Časté krízové stavy v priemysle sa prelínali s akútnou stagnáciou poľnohospodárstva. V každom okrese, s výnimkou Gelnického okresu, predstavovalo totiž poľnohospodárstvo najdôležitejšiu ekonomickú sféru. Navyše bolo hlavným zdrojom obživy.

Vzhľadom na klimatické a pôdne podmienky pôdohospodárska plocha pozostávala z 33 % ornej pôdy, 44 % lesov a 19 % lúk a pasienkov. Na dolnom Spiši úrodnosť pôdy bola nižšia a bolo jej podstatne menej. Napríklad v okrese Gelnica orná pôda predstavovala len 8,3 % z celkovej výmery, ale lesy zaberali až 69,6 %. Na strednom Spiši (hlavne okresy Levoča a Spišská Nová Ves) malo poľnohospodárstvo prevažne naturálny ráz. Bolo tam najviac maloroľníkov. Pestovali najmä obilniny (pšenica, raž a jačmeň). Najúrodnejšie polia a najvyspelejšie poľnohospodárske usadlosti sa

¹⁴ ŠA Košice, *Živn. inšpektorát 1919 – 1938. Zprávy národohospodárskeho zboru Podtatranského za roky 1934 – 1939. Živnostenský adresár pre Šariš, Zemplín a Spiš*. Prešov 1943, s. 195 – 220. *Informačná príručka o obvode OPK Prešov*. Prešov 1942. P???. HORVÁTH : *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. Bratislava 1935, s. 69 – 132.

nachádzali v údolí rieky Poprad. Tu hospodárili prevažne nemeckí zámožní roľníci a statkári nadmieru progresívnym spôsobom. Oba okresy sa koncentrovali na pestovanie jačmeňa, ovsa a zemiakov. Zatiaľ priemerná výmera poľnohospodárskej usadlosti na Slovensku v roku 1934 bola 10,3 ha, v okrese Poprad to bolo 17,5 ha a v okrese Kežmarok 15,3 ha. Tu vznikli aj prvé a najúspešnejšie poľnohospodárske družstvá, najaktívnejšie roľnícke spolky.

Klimatické podmienky a bonita pôdy rozhodovali o osevných plochách, pri voľbe najdôležitejších plodín a o množstve i druhu hospodárskych zvierat. V porovnaní s celoslovenským priemerom prevládalo pestovanie jačmeňa a ovsa, z okopanín jednoznačne prevažovali zemiaky. Zatiaľ len na malých plochách sa presadzovala ozimná pšenica. Takmer vo všetkých plodinách hektárové výnosy boli pod celoslovenským priemerom. Výnimku tvorili zemiaky, kde priemer 99,3 q prevyšovali všetky spišské okresy, najviac okres Spišská Nová Ves (129,4 q). Ukončil sa prechod od trojpoľného k striedavému hospodárstvu.

Súčasťou základnej poľnohospodárskej výroby bolo chovateľstvo hospodárskych zvierat. Najrozšírenejším chovateľským spôsobom bol extenzívny – pastviný chov, vzhľadom na pomerne značné rozlohy pastvín, horských lúk a v údolí Popradu aj nížinných lúk. Zvyšovala sa kvalita genofondu zvierat a veterinárnych služieb. Rozhodujúcim záprahovým (ťažným) dobytkom boli kone. Využívali ich predovšetkým strední a zámožnejší roľníci. Okrem poľných prác slúžili aj povozníkom pri preprave tovarov a pri lesných prácach. Nie je preto náhodné, že najviac koní sa chovalo v okrese Kežmarok (3995 kusov), najmenej v okrese Gelnica (547). Väčší dopyt po mäse a mäsových výrobkoch súvisel aj s rozvojom cestovného ruchu a hotelierstva. Rástol záujem o maslo a tvaroh. Práve v podtatranskej oblasti sa pomerne najrýchlejšie zvyšovali stavy hovädzieho dobytku (dodávky teľacieho mäsa pre tatranské liečebne a spracovávanie mlieka v družstevných podnikoch). V popredí chovu hovädzieho dobytku bol okres Kežmarok, Spišská Nová Ves a Stará Ľubovňa. V chove sviň okres Levoča, Kežmarok a Spišská Nová Ves. Ovce chovali najmä v okrese Kežmarok a kozy prevažovali v okrese Gelnica. Väčšina miest prevádzkovala vo vlastnej réžii bitúnky. V medzivojnovom období dochádzalo k ich technickej rekonštrukcii.

Povojnová pozemková reforma výraznejšie neovplyvnila vlastnícke pomery a tým aj sociálnu skladbu vidieckeho obyvateľstva. Neuspokojila hlad po pôde, ktorý bol v tejto oblasti v dôsledku

nerovnomerného rozmiestnenia priemyslu a jeho zložitého vývoja neobyčajne vysoký. Prehlboval ho ešte populačný prírastok na slovenských dedinách. Až 58,1 % poľnohospodárskej pôdy vlastnilo 287 majiteľov nad 100 ha. Najvyšší počet usadlostí vlastnilo od 1 do 5 hektárov. Osobitnou kategóriou boli poľnohospodárski robotníci. Patrili k najslabšie plateným skupinám robotníctva a k najchudobnejším vrstvám obyvateľstva. Periodické krízy v poľnohospodárstve a vývoj veľkostatkov zapríčinili ich vysokú nezamestnanosť, zhoršenie sociálnej situácie a biedne polozenie ich rodín. V najťažšom postavení boli sezónni robotníci, sluhovia a nádenníci. Pred prvou svetovou vojnou z dedinského prostredia odchádzalo najviac vysťahovalcov do zámoria. V medzivojnovom období viacero krajín regulovalo vysťahovalecké kvóty. Preto ich počet relatívne klesal.

Prevažovali však malí a strední roľníci, v dolnospišských oblastiach bolo mnoho kovorolníkov. Rozloha pôdy a veľkosť parciel výrazne poznamenali spôsob obrábania poľa, vybavenie výkonnejšími strojmi a používanie priemyselných hnojív. Dlho sa uchovávalo ručné siatie obilia a ručné kosenie a okopávanie. Iba veľkí roľníci a veľkostatkári pristupovali k modernejším formám obrábania pôdy, k mechanizácii, chemizácii a melioráciám. Najrozšírenejšími strojmi boli sejačky a sečkarne, na veľkostatkoch traktory, kosačky, hrstovačky a ojedinele sa objavovali aj samoviazače. Základné pracovné prostriedky zlepšovali svoju konštrukciu a využívanie, predovšetkým pluh, brány, plečky, valce, smyky, stroje na ošetrovanie porastov a zber okopanín. Prevládali strojové mláťačky.

Vývoj rozhodujúcich ekonomických odvetví modifikovali sociálnu skladbu obyvateľstva, ktorej obraz si môžeme vytvoriť podľa prehľadnej tabuľky príslušnosti k povolaniu na základe výsledkov sčítania ľudu z roku 1930.

Príslušnosť k povolaniu roku 1930 v percentách¹⁵

Okres	A	B	C	D	E + F
Gelnica	20,6	43,6	15,0	4,2	16,6
Kežmarok	50,6	24,0	9,7	7,0	8,7
Levoča	54,5	15,1	6,8	10,5	13,1
Poprad	41,1	27,3	13,7	9,3	8,6
Spišská Nová Ves	31,4	31,4	18,8	5,3	13,1
Spišská Stará Ves	82,3	6,9	3,2	4,8	2,8
Stará Lubovňa	73,4	11,9	4,4	6,6	1,7
Spišské okresy 1930	45,7	25,4	11,5	6,9	10,5
Spišské okresy 1940	41,1	26,7	11,0	6,4	14,8
Slovensko 1930	56,8	19,1	10,2	6,3	7,6
Slovensko 1940	52,0	21,0	9,6	5,5	11,9
Č-SR 1930	34,6	34,9	13,0	6,2	11,3

Z tabuľky vyplýva, že spišské okresy mali pomerne rôznorodú štruktúru. Naďalej sa uchoval vyšší podiel povolání spätých s priemyslom a živnosťami. Okres Gelnica dokonca prevyšoval celoštátny priemer a 4 okresy slovenský priemer. V povolaniach spätých s poľnohospodárstvom slovenský priemer prekročili iba okresy Spišská Stará Ves a Stará Lubovňa. Podiel poľnohospodárskych povolání tu patril k najvyšším na Slovensku. Po desiatich rokoch došlo k zmenám, ktoré boli v súlade s celoslovenským trendom. Istou výnimkou bol okres Poprad, kde došlo k najvyššiemu prírastku obyvateľstva a k rastu podielu povolání spätých s priemyslom a živnosťami a k poklesu až o 9,6 % v skupine A (poľnohospodárstvo).

S ekonomickým vývojom v hlavných národnospodárskych odvetviach súviselo aj živnostenské podnikanie. Na prvom mieste bola remeselná výroba, obchod a rôzne služby obyvateľstvu. Koncentrovali sa tradične v tunajších mestečkách, ich zázemím bol predovšetkým domáci odbyt, hlavne mestá, ich najbližšie okolie a pravidelné jarmoky a trhy. Najpočetnejšie zastúpenie malo nemecké a židovské obyvateľstvo. Ich vývoj bol

ovplyvnený rastúcou konkurenciou továrenských predmetov.

V živnostenskom podnikaní bol zreteľne vysoký podiel veľmi malých prevádzok (do 5 činných osôb). Prevahu mali živnosti výrobné (predovšetkým remeslá), potom obchodné živnosti a pohostinstvá. Do obchodnej siete prenikali továrenské predajne, najmä z odvetvia obuvi, odevov a šatstva. V roku 1942 firma Baťa mala na Spiši 26 predajní, Nehera 8, Rolný 1, Sbor 4 a Slovenka 7 predajní. V dedinských obchodoch nadobúdali silné pozície potravné družstvá, ktoré sa od roku 1934 združovali v nákupnom ústredí NUPOD, jeho oblasťným centrom bol Kežmarok.

Charakter priemyselného podniku (nad 21 činných osôb) malo iba 132 zariadení, z toho 28 bolo továrenských podnikov, ktoré zamestnávali vyše 100 osôb. Prevahu tvorili píly, bane a niektoré továrne. Výrazné rozdiely boli aj medzi jednotlivými okresmi. Najprogressívnejšiu štruktúru mali okresy Gelnica, Kežmarok, Poprad a Spišská Nová Ves. Obraz o ekonomike spišských okresov poskytuje štatistický výkaz z roku 1942.

Štatistický výkaz priemyslu, obchodu a živností 1942

Okres	Bane	Továrenské podniky	Priemyselné podniky	Obchody	Živnosti
Gelnica	8	7	18	300	320
Kežmarok	–	3	30	370	602
Levoča	–	1	8	208	400
Poprad	2	4	12	440	570
Spišská Nová Ves	2	4	29	300	560
Spišská Stará Ves	–	–	2	80	150
Stará Lubovňa	–	–	5	130	320
spolu	12	19	104	1828	1922

¹⁵ A = Poľnohospodárstvo, lesníctvo a rybárstvo. B = Priemysel a živnosti. C = Obchod, peňažníctvo a doprava. D = Verejná služba, slobodné povolania a vojsko. E + F = Domáce a osobné služby, iné povolania a osoby bez udania povolania.

Ekonomický vývoj ovplyvňoval sociálnu skladbu obyvateľstva, výrazne pôsobil na existenčné podmienky a spôsob života, významnou mierou sa spolupodieľal na vývoji spoločenských a politických pomerov a na správaní i postojoch občanov vo verejnom a politickom živote.¹⁶

4. Vývoj politických pomerov

Krátko po etablovaní česko-slovenskej moci sa kreovali a upevňovali nové štátne orgány i politické inštitúcie. Základom politického systému bola pluralitná demokracia. Politická orientácia, aktivita a štruktúra postojov sa najvýraznejšie prejavovali vo volebných preferenciách. Počas 2 decénií medzivojnovej republiky pristupovali voliči osemnásťkrát k urnám, aby zvolili zástupcov do poslaneckej snemovne, senátu, krajinského, župného, okresného a obecného zastupiteľstva. Najväčšia politická pozornosť sa koncentrovala predovšetkým na voľby do poslaneckej snemovne a senátu.

Režim pluralitnej demokracie a systém pomerneho zastúpenia umožňoval získanie mandátu vo všetkých zboroch iba na kandidátke politickej strany alebo volebného bloku. To významnou mierou akcelerovalo vznik a činnosť politických strán, aby si plošne budovali svoju organizačnú sieť, pôsobili na obyvateľstvo prostredníctvom miestnych organizácií, pridružených inštitúcií a spolkov a najmä v predvolebnom období vystupňovali rozsiahlu agitačno-propagačnú kampaň.

Vzhľadom na radikálne zmeny politického systému a slabé tradície stranícko-politickej činnosti politické strany sa naplno organizovali až po prevrate. Svoju organizačnú sieť v spišskej oblasti budovali celoslovenské i celoštátne strany česko-slovenské (české a slovenské), nemecké i maďarské a na severnom Spiši aj rusínske strany. V popredí bol teda etnický princíp. V socialistických stranách sa akcentoval triedno-politický aspekt. Strany sa usilovali vytvárať župné a okresné sekretariáty, vedené profesionálnymi sekretármi. Ich prvoradou úlohou bolo zakladať miestne organizácie a budovať členskú základňu z potencionálnych voličov. Miestnych funkcionárov si vyberali z najvplyvnejších osobností. Predovšetkým spomedzi farárov, učiteľov, advokátov, úradníkov a vážených roľníkov či živnostníkov. Stranícko-politické spektrum od polovice dvadsiatych

rokov bolo pomerne stabilizované, k výraznejším zmenám dochádzalo až v roku 1938.

Na Spiši mali po prevrate značný náskok sociálnodemokratické organizácie opierajúce sa o odborové skupiny baníkov, železničiarov, kovorobotníkov a piliarskych robotníkov. Vyvrcholením povojnovej aktivity socialistických skupín boli aprílové voľby a najmä decembrový štrajk v roku 1920, ktorého sa v Spišskej župe z 11 181 zamestnaných robotníkov zúčastnilo 9 627, to jest vyše 86 %. Na dolnom Spiši sa štrajk zmenil na pokus o prevzatie moci. Až tvrdý zásah exekutívy obnovil poriadok a pokoj.

Decembrový generálny štrajk podstatne ovplyvnil ďalšie osudy socialistického hnutia, prehlbil jeho diferenciáciu na radikálnu internacionalistickú komunistickú ľavicu a umiernenú sociálnodemokratickú pravicu. Krátko po zakladajúcom zjazde Komunistickej strany Česko-slovenska (KSČ) v máji 1921 vznikali miestne, obvodné a krajské organizácie. V roku 1924 bolo na území Spiša 24 miestnych organizácií s 2401 členmi. Postupne sa menila organizačná štruktúra a badateľne upadal počet členov. Pri vzniku Popradskej oblasti v roku 1930, ktorá združovala spišské okresy, mala KSČ 102 členov, v roku 1935 polícia evidovala 13 miestnych organizácií, 49 buniek s 309 členmi. K najznámejším oblastným tajomníkom patrili K. Černocký. Po ňom až do októbra 1938 funkciu vykonával bývalý novinár z nemeckého pohraničia O. Karafiat.

Socialistická pravica bola rozdelená na nemeckú a č.s. sociálnodemokratickú stranu. Nemecká sa opierala o nepatrnú podporu v Gelnici, Matejovciach a Kežmarku, č.s. sociálna demokracia si vytvorila v roku 1924 župný sekretariát v Spišskej Novej Vsi, ktorý združoval iba 6 miestnych organizácií so 425 členmi. Strana mala oporu v odborových skupinách, voličskú základňu tvorili železničiar a baníci, najväčší vplyv dosiahla v Spišskej Novej Vsi, kde jej predstaviteľ R. Drahovský bol vyše 8 rokov primátorom mesta.

V priebehu roku 1919 sa organizovali ďalšie politické strany. Zo slovenských to bolo najmä národné a roľnícke krídlo vládnucej garnitúry, ktoré využívalo najmä povojnové č.s. besedy a spolky. Centrom strany bol Poprad a Spišská Nová Ves. Podobne ako v celoslovenskom rámci aj v tunajšej oblasti veľkým sklamaním bol výsledok prvých parlamentných volieb v apríli 1920 pre stúpencov Slovenskej a roľníckej strany. Po nich Hodžovo roľnícke krídlo sa zlúčilo s celoštátnou

¹⁶ P??? HORVÁTH : *Príručka*, ref. 13, s. 48 – 69. *Informačná príručka*, ref. 13, s. 14 – 47. *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava 1947, s. 12 – 25.

Republikánskou stranou poľnohospodárskeho a maloroľníckeho ľudu (s agrárnou stranou) a oslabená národná strana zostala bez výraznejšej účasti na slovenskom politickom pohybe. Organizačným centrom agrárnej strany sa stal Kežmarok zásluhou agilného A. Devečku, riaditeľa tamjšej obchodnej školy a inšpektora odborných škôl. Politickú a organizačnú činnosť orientoval predovšetkým na voličov slovenských obcí. Vo volebnom kraji mala strana 400 miestnych organizácií, roľníckych besied, odborových združení a skupín roľníckeho dorastu i sedliackej jazdy. Počas celého medzivojnového obdobia stála na pozíciách čechoslovakistickej ideológie. Bola súčasťou vládnej koalície, podieľala sa na výkone moci, významné pozície mala v okresných zastupiteľstvách a medzi štátnymi zamestnancami. To jej uľahčovalo prístup k rôznym výhodám, ktoré sprostredkovala svojim prívržencom.

Už v septembri 1919 spišskokapitulský katechéta J. Ferienčík usporiadal viacero schôdzí, na ktorých sa pokúšal o založenie Slovenskej ľudovej strany. Na zhromaždení 9. decembra 1919 v Spišskej Novej Vsi bol zvolený župný výbor na čele s miestnym farárom J. Kostikom. Strana zakladala svoje organizácie po celej župe. Funkcionárske jadro tvorili rímskokatolícki farári a učitelia cirkevných škôl. V roku 1920 prišiel Š. Mnoheľ za administrátora fary do Popradu. Bolo o ňom všeobecne známe, že patrí k najbližším Hlinkovým spolupracovníkom. Čoskoro sa stal župným a okresným predsedom. V slovenských katolíckych obciach strana začiatkom dvadsiatych rokov získala mnohých prívržencov a najvýznamnejšie pozície v miestnej samospráve. V roku 1935 získala až 36 % všetkých hlasov.

Už začiatkom marca 1919 košický predstaviteľ maďarskej menšiny poriadali v spišských mestách dôverné schôdze, aby dali podnet na vznik vlastnej strany a spolkov. Vzhľadom na udalosti v Maďarsku a vojenský konflikt s republikou rád sa tieto pokusy nepodarilo uskutočniť. Začiatkom roku 1920, keď sa rozbiehali prípravy volieb do Národného zhromaždenia, sa aj v tomto prostredí urýchlili prípravy na sformovanie vlastnej politickej reprezentácie. Spreádzali ich pomerne silné názorové a takticko-politické rozpory. V marci 1920 vznikla miestna organizácia Krajinskej kresťansko-socialistickej strany v Spišskej Novej Vsi, ktorej vedenie sa pretvorilo na Župný výbor na čele s lekárom Antonom Teschlerom. Organizácie mala vo všetkých spišských mestách. Pokúsila sa zakladať nemecké i slovenské sekcie. K najaktívnejším patrili skupiny v Spišskej Novej Vsi, Gelnici, Smolníku, Krompachoch a Kežmarku. Strana

dôsledne stála na opozičných pozíciách. V jej radoch sa najviac oživovali predprevratové reziduá a revizionistické fikcie obnovy starého Uhorska.

Zložitým vývinom prechádzalo aj politické hnutie spišských Nemcov. Dlhú a silne doznievala prohungaristická orientácia z prevratových čias. Postupne si niektorí činitelia uvedomovali neaktuálnosť integračných vízií. Realita nového štátu ich nútila hľadať *modus vivendi* s upevňujúcou sa mocou. Naďalej najaktívnejšie vystupovala kežmarská garnitúra z okruhu Nemeckej národnej rady tentoraz v rámci Kežmarskej sociálnodemokratickej strany, do vedenia ktorej sa dostali T. Sauter (predseda) a G. Á. Hefty (tajomník). V jej mene koncipovali požiadavky zo všetkých oblastí verejno-politického a kultúrneho života. Začiatkom augusta 1919 sa obrátili *Pamätným spisom* na ústredné orgány a popredných činiteľov politického života od župana cez ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, vládu Č-SR až po prezidenta republiky. Obsahoval 9 základných bodov, v ktorých protestovali proti prepúšťaniu bývalých štátnych zamestnancov nemeckej a maďarskej národnosti, žiadali zrovnoprávniť národnosti vo verejnom živote a zabezpečiť všetky demokratické práva a slobody „po vzore Francúzska“. Hlavnou požiadavkou bol však návrh na zriadenie dvoch nemeckých administratívnych okresov na Spiši, v Gelnici s 10 obcami a v Kežmarku s 30 obcami. V správnych orgánoch župy a okresov žiadali uznať nemčinu za jeden z úradných jazykov. Viacero požiadaviek sa medzitým riešilo, ale všetky vyššie inštancie jednoznačne odmietali zriadenie nemeckých okresov.

Po *Pamätnom spise* nasledovali ďalšie rezolúcie o hospodárskych otázkach Spiša, o požiadavkách vytvorenia osobitného nemecko-maďarského dištriktu evanjelickej cirkvi a. v., o otázkach školských atď. Celý komplex požiadaviek vytváral politický program, ktorý mal byť platformou samostatnej politickej strany, najmä keď sociálnodemokratická strana naberala výrazne ľavicový smer. Tlmočníkom priprav novú stranu sa stal kežmarský týždenník *Karpathenpost*. Začiatkom januára 1920 priniesol obsiahlu výzvu na jej založenie. Podrobne informoval o programe a organizačných princípoch. Hlavným cieľom bolo zjednotenie a obhajoba záujmov nemeckého obyvateľstva na Spiši a postupne všetkých nemeckých ostrovov na Slovensku.

V Kežmarku sa 22. marca 1920 zišlo ustanovujúce zhromaždenie Spišskonemeckej strany – *Zipser Deutsche Partei* (ZDP). Organizačným základom bol dôvernicky systém, centrálné, oblastné a okresné

vedenia a okruh sympatizantov i voličov. Hlavnými mecenmi boli nemeckí veľkostatkári a podnikatelia, spolky spišských krajanov v Maďarsku a spočiatku aj v USA. Strana sa usilovala ovplyvňovať spišskonemecké spolky a organizácie. Najviac sa jej darilo medzi hasičmi, roľníkmi a turistami. Oporu nachádzala najmä medzi strednými vrstvami a starším evanjelickým obyvateľstvom. Zostala malou regionálnou stranou, obmedzenou na Spiš. Mala pravicovo konzervatívny charakter. Postupovala vždy s maďarskými občianskymi stranami, s ktorými bola politicky, ideovo, finančne a organizačne úzko previazaná. Na spoločnej kandidátke Á. Nitsch, predseda ZDP v rokoch 1922 – 1939, dostal sa v troch funkčných obdobiach do poslaneckej snemovne.

Značná časť spišských Nemcov zostala mimo ZDP. Najmä na dolnom Spiši si zakladali vlastné organizácie maďarské občianske strany. Mnohí podporovali KSČ, stály okruh priaznivcov v robotníckych centrách, najmä v Gelnici, Matejovciach a Kežmarku, mala Nemecká sociálnodemokratická strana. Na hornom Spiši sa pokúšala získať pozície česko-slovenská a nemecká agrárna strana. Medzi katolíkmi sa o priazeň voličov uchádzala Slovenská ľudová strana (SLS), od roku 1925 známa ako Hlinkova slovenská ľudová strana (HSLS).

Pomerne jednostranná promaďarská a úzko zameraná regionálna politika ZDP vyvolávala v niektorých skupinách nemeckej menšiny kritiku. Generácia, ktorá neprešla školskou maďarizačnou výchovou, nadväzovala užšie kontakty so sudetonemeckým národným, kultúrnym a politickým prostredím a usilovala sa o vytvorenie jednotného národnoemancipačného a integračného hnutia nemeckého obyvateľstva na Slovensku i v celej republike. V roku 1927 pri voľbách do gelnického okresného zastupiteľstva brniansky rodák a majiteľ drevárskej firmy vo Švedlári K. Manouschek spolu s 13 stúpenkami predložil samostatnú kandidátku pod názvom Karpatonemecká národná rada (*Karpatendeutsche Volksrat*). Odmietala súručenstvo s maďarskými stranami. Vo Vondrišli (Nálepkovo) si dokonca vytvorila aj prvý sekretariát pre celú spišskú oblasť. Iniciatívy utvorenia celoslovenskej nemeckej strany opierajúcej sa o sudetonemecké strany sa ujali predstavitelia malých strán v Bratislave. Vytvorili pred voľbami do krajinského zastupiteľstva v roku 1928 Karpatonemecké národné súručenstvo (*Karpatendeutsche Volksgemeinschaft*). Z neho sa organizačne a politicky konštituovala Karpatonemecká strana – *Karpatendeutsche Partei* (KdP). Nakrátko koketovala s nemeckými aktivistickými stranami.

Keď sudetonemecké strany i ríšskonemecké inštitúcie pre záležitosti zahraničných Nemcov začali jednoznačne favorizovať KdP, úpadok ZDP už nebolo možné zastaviť. Po organizačnom a politickom spojení s Henleinovou stranou v roku 1935 KdP rýchle upevňovala svoje pozície. V obecných voľbách v roku 1938 získala 65 % hlasov tunajších Nemcov a 2/3 mandátov v obecných zastupiteľstvách s prevahou nemeckého obyvateľstva.

Paletu politických strán dopĺňali menšie regionálne filiálky celoštátnych strán, napríklad strany živnostníkov a národných socialistov, Mičurovej ľudovej strany a ďalších. Ich vplyv na politický vývoj bol malý a závislý od silnejších politických partnerov.

Špecifikom medzivojnového obdobia bolo prepolitizovanie verejného života. Politické zhromaždenia sa niesli v ostrom konfrontačnom tóne. Viaceré výroky rečníkov alebo výkriky účastníkov najmä z radov opozičných strán boli postúpené Štátnemu zastupiteľstvu v Levoči. Niektoré mali dohru pred tamojším Krajským súdom. Kampane apelovali hlavne na sociálne rozvrstvenie, národnostnú príslušnosť a náboženské vierovyznanie. Tieto komponenty boli najstabilnejšími a významnou mierou modifikovali variabilnejšiu politickú orientáciu. Ovplyvňovali ju zahraničnopolitické i vnútropolitické udalosti, stabilita medzinárodného postavenia republiky, programy politických strán a profil ich vodcov, celospoločenská, regionálna i miestna hospodárska prosperita, existenčná istota, zamestnanosť, mzdové pomery, na dedinách hlavne situácia v poľnohospodárstve, vývoj cenovej hladiny, kúpyschopnosť a ostatné stránky spoločenského života. Vychádzalo množstvo novín a časopisov, letákov i plagátov. Niektoré mali regionálne zameranie, aby pohotovejšie reagovali na miestne záležitosti.

Volebné výsledky v spišskom regióne v podstate zodpovedali celoslovenským trendom, i keď musíme brať do úvahy špecifické podmienky jednotlivých okresov. Pri členení územia štátu sa prihliadalo nielen na teritoriálne, ale tiež na demografické a etnické aspekty. Volebné kraje zvyčajne nekorešpondovali s administratívnym členením. Do XIX. volebného kraja so sídlom v Liptovskom Mikuláši bolo zo Spišskej župy pridelených 138 obcí s prevahou slovenského obyvateľstva, 43 obcí národnostne zmiešaných alebo s väčšinovým nemeckým zastúpením bolo súčasťou XX. volebného kraja so sídlom v Košiciach. Toto rozdelenie sa pri ďalších voľbách len nepatrne korigovalo.

Rozhodujúci úspech v prvých všeobecných voľbách na Slovensku v apríli 1920 zaznamenala sociálnodemokratická strana. Ťažila predovšetkým

z povojnovej radikalizácie a sociálnej nespokojnosti širokých vrstiev obyvateľstva. Na Slovensku získala Česko-slovenská sociálnodemokratická strana 37,97 % hlasov, spolu s Maďarsko-nemeckou sociálnodemokratickou stranou to bolo až 46,28 %. Obe strany v spišských okresoch dosiahli takmer zhodných 46,16 %. Najviac voličov mali v okrese Gelnica (78,50 %), potom v okrese Spišská Nová Ves (59,25 %) a v okrese Stará Ľubovňa (55,58 %). V ostatných okresoch sa sociálna demokracia ocitla pod celoslovenským priemerom. Najmenej hlasov obdržala v okrese Kežmarok (21,68 %). V obciach so slovenskou väčšinou po sociálnodemokratickej strane na druhom mieste skončila Slovenská ľudová strana. Získala 27,96 % hlasov. V Košickom volebnom kraji samostatne nekandidovala. Za ľudákmi sa umiestnila Slovenská národná a roľnícka strana (v slovenských obciach dosiahla 24,07 % a na celom Spiši 15,14 %). V nemeckých a zmiešaných obciach dominovala Krajinská kresťansko-socialistická strana, s ktorou uzavrela volebné súručenstvo aj regionálna Spišskonemecká strana. Spoločne získali v oblastiach patriacich do Košického volebného kraja 41,72 % hlasov, hoci v celoslovenskom meradle tento blok dosiahol iba 10,4 %. Z ostatných strán kandidovala ešte Česko-slovenská socialistická strana (4,22 %) a v košickom volebnom kraji aj Združené židovské strany (6,25 %) a Maďarská roľnícka strana (1,89 %). Viac-menej obdobné výsledky sa docielili aj vo voľbách do senátu týždeň po parlamentných voľbách 25. apríla 1920.

Na Spiši bolo odovzdaných 66 788 hlasov. Podľa volebnej aritmetiky by to postačilo na 2 – 3 poslanecké kreslá. Jediným zástupcom

v zákonodarnom zbore sa stal matejovský robotnícky funkcionár M. Kreppehofer kandidujúci v novozámockom volebnom kraji na listine sociálnej demokracie do senátu.

Vážnejším ukazovateľom politických zmien boli voľby do obecných, okresných a župných zastupiteľstiev v septembri 1923. Ich výsledky naznačili črtajúce sa spektrum politických postojov aj pre nasledujúce obdobie. Najmä voľby do župných zastupiteľstiev určili poradie najsilnejších strán. Okolo 33 % získala SES, na druhom mieste bola agrárna strana, ďalej maďarské občianske strany, KSČ a sociálni demokrati. Toto poradie sa viac-menej udržalo po celé obdobie medzivojnovaj republiky. Potvrdili to aj voľby do Národného zhromaždenia v roku 1925, výsledky nasledujúcich volieb tieto preferencie len nepatrne korigovali. Strany vládnej koalície tradične získali niečo vyše jednej tretiny hlasov. Prevalu v každom okrese a pri všetkých voľbách mali opozičné strany. Výsledky do senátu viac-menej kopírovali rozloženie preferencií z parlamentných volieb.

Závažným meraním politického vplyvu boli posledné medzivojnové voľby do Národného zhromaždenia v máji 1935. Konali sa v ovzduší nástupu nových javov v medzinárodných vzťahoch, vo vnútropolitických pomeroch doznievali následky veľkej hospodárskej krízy. Pravicovým, ale ani ľavicovým silám sa nepodarilo presadiť do tej miery, aby mohli ovplyvniť dovtedajšie zloženie vládnej koalície, ktorá naďalej pozostávala z predchádzajúcich partnerov. Predsedom vlády sa stal Dr. Milan Hodža, prvý Slovak v tejto najvyššej vládnej funkcii.

Výsledky parlamentných volieb 19. mája 1935

Názov strany a koalície	Spišské okresy (počet hlasov)	Spišské okresy v %	Slovensko v %
Autonomistický blok	30 782	36,2	30,12
Republikánska strana	12 717	15,1	17,64
Maďarské zjednotené strany	10 298	12,2	14,19
Československá sociálna demokracia	9 505	11,2	11,34
Komunistická strana	7 327	8,7	12,97
Sudetonemecká strana	3 568	4,2	1,70
Československá národnosocialistická	2 944	3,5	3,19
Československá živnostenská	2 290	2,7	2,58
Národné zjednotenie	2 099	2,5	1,57
Československá ľudová	1 884	2,3	2,31
Nemecká sociálna demokracia	681	0,8	0,33
Národná obec fašistická	71	0,1	2,01
Hospodárska strana dlžníkov	53	0,1	0,03
Nemecký zväz poľnohospodárov	–	–	0,02

Hoci medzi jednotlivými okresmi existovali pomerne značné rozdiely, pri porovnávaní výsledkov spišského regiónu s celoslovenským

priemerom niet podstatnejších odchýlností. Najviac sa k nim priblížil okres Poprad. Z vládnych strán agrárna strana získala v okrese Stará

Lubovňa 32,37 %. Inde bola pod celoslovenským priemerom. Sociálni demokrati mali oporu v okrese Spišská Nová Ves (20,89 %). O vyše 4 % nižší podiel získala KSČ, čo ovplyvnili najsilnejšie poľnohospodárske okresy, kde komunisti po celé obdobie neprenikli. Iba v okrese Gelnica dosiahli 19,87 %. V porovnaní s voľbami v roku 1929 stratili aj tu 1788 hlasov. Autonomistický blok vedený HSLS získal nad celoslovenským priemerom v okresoch Spišská Nová Ves, Levoča a Spišská Stará Ves. Blok maďarských občianskych strán a ZDP mal najpriaznivejšie výsledky v okrese Kežmarok a Gelnica. KdP sa uchytila najmä v okrese Kežmarok (10,29 %), Gelnica (5,97 %) a Poprad (4,40 %). Osobitne treba pripomenúť, že po týchto voľbách sa do parlamentu dostalo až šesť poslancov zo Spiša (K. Slušný, M. Longa, J. Topoli, O. Devečka, J. S. Vančo a Á. Nitsch) a to zhodne po troch z vládnych i opozičných strán. Voľby a kreovanie zastupiteľských orgánov i garnitúry exponentov politických strán naznačovali nástup novej generácie politickej reprezentácie.¹⁷

Viacere zahraničné a vnútropolitické udalosti signalizovali významné zmeny v doterajšom smerovaní ČSR. Jesennú krízu v roku 1938 tunajšie obyvateľstvo – podobne ako ľud celého Česko-Slovenska – prežívalo neobyčajne dramaticky. Väčšina slovenského ľudu bola presvedčená o nutnosti uchovania republiky, obrany jej nezávislosti a demokratického charakteru i uplatnenia spravodlivého postavenia Slovenska formou autonómie. Svedčia o tom viaceré akcie na obranu republiky organizované slovenskými spolkami, odborovými organizáciami a niektorými politickými stranami, účasť ľudí na mnohých zhromaždeniach a manifestáciách, ďalej výsledky rozličných zbierok, stanoviská obecných zastupiteľstiev tlmočené vládnyim kruhom v lete 1938. Nie je bez zaujímavosti, že na mnohých akciách sa zúčastnili aj niektorí nemeckí občania.

Ľudia s napätím sledovali zahraničnopolitické i vnútropolitické udalosti, priebeh a výsledky ktorých nemohli podstatnejšie ovplyvňovať. S porozumením prijímali a aktívne sa podieľali na politických a vojensko-branných opatreniach. Hlásenia vojenských i exekutívnych orgánov jednoznačne vyzdvihovali hladký priebeh mobilizácie, disciplinovaný a včasný nástup záložníkov do armády a pomoc obyvateľstva vojenským akciám pri upevňovaní obranyschopnosti. Obyvateľstvo

vyjadrovalo kritické stanovisko a odpor voči územným požiadavkám susedných štátov a proti revizionistickým snahám niektorých predstaviteľov tunajších menšín.

Hlboká politická diferenciacia spišských Nemcov sa prejavila aj v tomto zlomovom období. Našli sa viacerí, ktorí si uvedomovali nebezpečenstvo fašizmu a osudovú spätosť s ostatným obyvateľstvom i so svojou domovinou v republike. Na druhej strane rozširoval sa vplyv KdP. Jej činitelia otvorenejšie prejavovali sympatie k nacizmu, vyvolávali konflikty a vystupovali proti jednote a obranyschopnosti republiky. Po udalostiach v Sudetách Krajský úrad 16. septembra 1938 zastavil činnosť KdP. Niektorí poprední predstavitelia hľadali útočisko v českom pohraničí alebo sa tajne vzdialili do cudziny.

Do udalostí sa pokúšala zasiahnuť aj upadajúca ZDP. Jej vedenie sa dostalo do iredentistických kráčov oficiálnej maďarskej politiky. Revitalizovalo ilúzie o osobitnom kantóne alebo o Spišskej republike z jesene 1918, požadovalo, aby o štátnej príslušnosti Spiša rozhodol plebiscit. Podtónom týchto akcií boli aj tentoraz snahy o pripojenie Spiša k Maďarsku.

Začiatkom októbra 1938 na pokyn vedenia Zjednotenej maďarskej strany sa začali tvoriť maďarské národné rady vydávajúce sa za jediného a oprávneného predstaviteľa maďarského obyvateľstva. V Spišskej Novej Vsi H. Kalchbrenner, F. Koromzay a A. Förster utvorili 21. októbra 1938 ústredie Spišskej maďarsko-nemeckej národnej rady (*Szepesi Magyar-Német Nemzeti Tanács*). Svoju existenciu zverejnili s požiadavkami na sebaurčenie osobitným plagátom. Vyzývali nemecké obce, aby vytvárali miestne rady. Výzva spišskovoveskej rady sa stretla s pozitívnym ohlasom v Spišských Vlachoch, Spišskom Podhradí, Levoči, Smolníku a Štóse, ďalej v Medzeve i Dobšinej a v každej nemeckej obci v Hnileckej doline. Autonómna vláda tieto rady zakázala. Aj napriek tomu ich aktivita sa vystupňovala v dňoch Viedenskej arbitráže a pri jej realizácii. Vo viacerých obciach sa konali demonštrácie, šíрили sa podpisové akcie, nápisy a heslá propagujúce iredentistické snahy. Zvyčajne sa ozývali dobové paroly: „Éljen Horthy – Heil Hitler!“. Museli zasiahnuť posilnené žandárske oddiely. Ku krvavému stretnutiu oboch prúdov došlo 11. decembra 1938 v Nižnom Medzeve. Akcie doznievali až do apríla 1939.

¹⁷ *Volby do poslanecké sněmovny v květnu 1935*. Praha 1935, s. 39 – 42.

Väčšina obyvateľstva Spiša napriek tomu zo-trvávala na pozíciách Česko-Slovenska a jeho de-mokratického charakteru. O to väčšie rozčarova-nie priniesli nasledujúce udalosti.¹⁸

II. Spoločensko-politický vývoj v rokoch Slovenskej republiky

1. Obdobie autonómie a vzniku slovenského štátu

Mníchovský diktát predstaviteľov Nemecka, Talianska, Francúzska a Veľkej Británie sa stal tragickým medzníkom v dejinách medzivoj-novej ČSR. Ekonomika, vnútorný život i prípadná ďalšia obranyschopnosť oklieštenej republiky boli úplne ochromené. Vo vyhrotenom ovzdu-ší odohrávali sa závažné zmeny v dovtedajšom politickom systéme, vo vnútornom usporiadaní i v zahraničnopolitickej orientácii. Republika bola násilne zaradená do nemeckej geopolitickej sféry. Rozhodujúce mocenské pozície preberali radi-kálne konzervatívne pravicové sily presadzujúce politiku ústupkov a prispôsobovania sa nacistic-kému Nemecku. Na Slovensku svoj mocenský monopol presadzovala HSLS. Po rokovaníach jej vedenia v Žiline 5. a 6. októbra 1938 došlo k do-hode zástupcov hlavných občianskych strán s ná-vrhom zákona o vyhlásení autonómie Slovenskej krajiny, ktorý bol predložený ľudovou stranou. Výkonná moc prešla do rúk slovenskej vlády, na čele ktorej bol Dr. Jozef Tiso. Pražská vláda roz-hodnutia akceptovala a parlament 22. novembra schválil kompetentný ústavný zákon.

Pod tlakom domácich i vonkajších faktorov autonómna vláda musela podniknúť viaceré mi-moriadne opatrenia. V prvom rade mala zabez-pečiť teritoriálnu celistvosť voči stupňujúcim ná-rokom susedných štátov. To sa jej nepodarilo. Po stroskotaných rokovaníach v Komárne rozhodla Viedenská arbitráž ministrov zahraničných vecí Nemecka a Talianska o strate rozsiahleho územia na južnom Slovensku. Spišského regiónu sa tý-kali územné požiadavky poľskej vlády. Po zlož-i-tých rokovaníach 27. novembra Poľsko obsadilo územie o rozlohe 221 km² s 1934 domami a 4280

obyvateľmi v oblasti severnej Oravy a severného Spiša. Slovensko stratilo obec Javorinu s osadou Podspády, dedinu Lesnicu s osadou Huty a menšie chatárne úseky (125,2 km²). Rokovania a ob-sadzovanie územia sprevádzali verejné protesty, incidenty a vojenské zrážky.

Vo vnútornej politike niektoré zásahy pred-znamenávali postupné obmedzovanie a likvi-dáciu občianskych práv i slobôd a smerovali k nastoleniu autoritatívneho režimu. Z politickej spolupráce boli vylúčení komunisti, sociálni de-mokrati a židovské strany, ktorým bola čoskoro zakázaná činnosť a neskôr boli rozpustené. K zá-sahu došlo aj proti spolkom, odborovým skupi-nám i tlači, ktoré neboli súčasťou autonomistic-kého hnutia. Iniciatívu v politickom živote mala v rukách HSLS a jej pridružené organizácie. Po-četne rástli, poriadali verejné prejavy a manifes-tácie, podriaďovali si samosprávu a celý verejný život.

V polovici októbra 1938 sa vytvárali v mestách a v mnohých dedinách Slovenské národné výbo-ry. Mali len krátke trvanie. Na ich čelo sa posta-vili najaktívnejší činitelia HSLS. V Poprade to bol Š. Mnoheľ, v Levoči J. Krššák, v Spišskej Novej Vsi J. Kuchár, v Kežmarku JUDr. O. Pitoňák a ďalší. Výbory organizovali manifestačné zjednotenie politických síl do HSLS s doplneným podtitulom Strany slovenskej národnej jednoty (SSNJ). Žiada-li okresných náčelníkov rozpustiť obecné zastupi-teľstvá, ktorých konštelácia nezodpovedala nové-mu smerovaniu politického systému, predkladali návrhy na menovanie vládnych komisárov a čle-nov poradných zborov. V októbrových dňoch sa vytvárali polovojenské oddiely HSLS – Hlinkove gardy (HG). Patrili k najradikálnejším skupinám, ktoré si osobovali právo zasahovať do politic-kého života. Ostro vystupovali proti niektorým občanom českej a židovskej národnosti a proti potencionálnym odporcom nastoľovaného reži-mu. Utvárali usmerňované organizácie a prevzali majetok mnohých likvidovaných spoločenských, kultúrno-osvetových a telovýchovných spolkov.

Dňa 10. októbra 1938 predseda rozpustenej KdP F. Karmasin oznámil založenie novej strany nemeckej menšiny na Slovensku – Nemeckej stra-ny – *Deutsche Partei* (DP) - ako právnej a politickej nástupkyne zakázanej KdP. Miestnosti, majetok a písomnosti prevzala obnovená strana. Záslu-hou pohotového oblastného vedenia v Kežmarku

¹⁸ Jozef SULAČEK : *Spoločenské a politické pomery na Spiši v rokoch 1918 – 1938*. Prešov 1992, s. 5 – 28.

sa v priebehu niekoľkých dní obnovila sieť miestnych organizácií. Pochopiteľne s početnejším členstvom a radikálnejšími ambíciami. Z pôvodných usporiadateľských skupín (*ordnerov*) sa vytvárali polovojenské dobrovoľné „ochranné“ oddiely – *Freiwillige Schutzstaffel* (FS).

Pri upevňovaní autoritatívneho režimu do novej polohy sa dostávala otázka ďalšieho postavenia židovského obyvateľstva. Na viacerých miestach došlo k antisemitským provokáciám. V tlači a na zhromaždeniach sa ozývali radikálne výpady proti neprimeranej pozícii Židov v hospodárskom živote a proti ich vysokému podielu v slobodných povolaniach. Vytýkali im tradičnú zaujatosť voči slovenským politickým snahám. Mnohých priamo postihli protizákonné opatrenia autonómnej vlády zo 4. novembra 1938. Mali byť vyhostení všetci Židia, ktorí nemali štátnu a domovskú príslušnosť na území Slovenska. Žandári a niekde aj hliadky HG a FS naložili na nákladné autá zo spišských okresov takmer 800 Židov a odviezli na okraj Rožňavy, Jelšavy a Košíc, ktoré v nasledujúcich dňoch pripadli Maďarsku. Židia s majetkom nad 500 tisíc Kč boli konfinovaní. Neskôr tieto protiprávne opatrenia boli zmiernené a väčšina sa po zložitých peripetiách na hraniciach vrátila do opustených domovov. Na rozličných úsekoch sa začínala regulácia a prepúšťanie z práce. Najmä vo verejných inštitúciách a správe.

V atmosfére nástupu pravicových síl sa konali plebiscitným spôsobom voľby do krajského snemu 18. decembra 1938. Volič mal k dispozícii iba jednu kandidátku. V národnostne zmiešaných mestách a obciach boli pre národnostné skupiny zriadené vo volebných miestnostiach osobitné urny, aby nová vláda získala prehľad o ich postojoch. V spišských mestách boli spravidla zriadené urny pre slovenských, nemeckých a židovských voličov. Výsledky volieb zodpovedali celoslovenskému priemeru, priniesli jednoznačné víťazstvo jednotnej kandidátky. Obdržala 97,5 % pozitívnych hlasov pri 91 % účasti voličov. Popri okrese Medzilaborce najhoršie výsledky zaznamenal okres Gelnica, kde z 23 581 zapísaných voličov sa nedostavilo k urnám 2232 (9,46 %) a 4085 (17,32 %) odovzdalo neplatné hlasovacie obálky. Príčinou boli hlavne nacionálne konflikty ako aj vzťah k štátno-politickému riešeniu pohraničného územia. V okrese Stará Ľubovňa bolo neplatných hlasov 407, Spišská Nová Ves 302, Kežmarok 265 a Levoča 141. Prvými poslancami zo Spiša sa stali J. Magúth a J. S. Vančo, neskôr boli do Slovenského snemu kooptovaní ešte MVDr. R. Fraštia, MUDr. A. Gabriel, Š. Hajduček a Ž. Keil.

Vývoj pomníčovského Česko-Slovenska spel ku globálnej zahraničnopolitickej a vnútornej kríze. Rozhodujúci bol tlak nacistického Nemecka. Oslabovala sa vnútorná stabilita a integrita republiky. Dochádzalo k prehĺbeniu rozporov pri rokovaniach medzi ústrednou a autonómnou vládou o kompetenciách v hospodárskych, finančných a personálnych problémoch. Prezident republiky E. Hácha pozbavil J. Tisu funkcie predsedu vlády, vyhlásil stanné právo a 9. – 10. marca oddiely vojska, žandárstva a polície obsadzovali Slovensko. Veliteľ VI. armádneho zboru gen. Ondrej Mézl, ktorý pred okupáciou Košíc presídlil do Spišskej Novej Vsi, vydal a rozšíril v celej východoslovenskej oblasti vyhlášku, v ktorej oznámil, že od 10. marca 1939 preberá do svojich rúk všetku správu a sudcovskú právomoc. Ozbrojené hliadky dozerali nad dodržiavaním vojenských opatrení. Zatýkali činiteľov ľudáckeho hnutia a ďalšie osoby, ktoré vojenské spravodajstvo považovalo za nespoľahlivé. Obyvateľstvo s napätím očakávalo vývin situácie. V nasledujúcich dňoch došlo v mestských sídlach k demonštráciám proti vojenským opatreniam. Medzi účastníkmi prevažovali príslušníci HG, FS a študujúca mládež. Napätá situácia sa vyhrotila najmä v Spišskej Novej Vsi, kde hrozil pouličný konflikt demonštrantov s ozbrojeným žandárskym kordónom. Izolované vojenské opatrenia boli v priebehu 12. marca odvolané.

V polovici marca 1939 sa tlak nacistického Nemecka v stredoeurópskom priestore zintenzívnil. V jeho réžii došlo k rozbitiu Česko-slovenskej republiky. Adolf Hitler 15. marca 1939 zriadil Protektorát Čiech a Moravy, keď deň predtým Snem Slovenskej krajiny schválil zákon a vytvorenie slovenského štátu. Postupne sa upevňovalo jeho medzinárodné a vnútropolitické postavenie. Bola menovaná nová vláda na čele s J. Tisom. Slovensko sa dostalo do mocenskej sféry nacistického Nemecka, ktoré od svojich spojencov a satelitov vyžadovalo zahraničnopolitické, vojenské a ekonomické podriadenie. Pri formovaní autoritatívneho a totalitného systému narastali protidemokratické tendencie. Programovým cieľom v sociálnej oblasti bolo zavedenie stavovského zriadenia. V politickej oblasti sa odstraňovali prvky parlamentarizmu a demokratického systému, do popredia sa presadzoval vodcovský princíp. Dňa 21. júla 1939 snem schválil ústavu Slovenskej republiky.

Nastolenie novej moci prebiehalo pokojne a hladko. Prevažovali nadšené oslavy, zhromaždenia, pochody ulicami miest a dedín. Vznik samostatného štátu vyvolal u značnej

časti obyvateľstva pocit národnej hrdosti a seba-vedomia. V niektorých kruhoch sa objavila istá rezervovanosť a obavy z najbližšej budúcnosti. Potvrdili sa už v nasledujúcich dňoch pri prepadaní východného Slovenska maďarským vojskom. Dňa 24. marca 1939 maďarské letectvo bombardovalo Spišskú Novú Ves vzdialenú od epicentra konfliktu 150 km. Zahynulo 14 osôb, 7 bolo ťažšie a 22 ľahšie zranených. Mesto utrpelo veľké materiálne škody. Tieto udalosti výrazne poznamenali spoločensko-politickú situáciu. Už 23. marca slovenská vláda akceptovala ochrannú zmluvu s Nemeckou ríšou. Pochybnosti, že mladý štát neobstojí a pohltia ho susedia postupne klesali. Marcové udalosti prispeli k zjednoteniu slovenskej verejnosti, posilnili aktívny vzťah k štátu. Na druhej strane akcelerovali protimaďarské prejavy a postoje. V neposlednom rade urýchlili proces ovládnutia verejno-politického života jednou stranou.

Nová mocenská garnitúra si podrobovala všetky oblasti hospodárskeho a politického života. Najrýchlejšie sa stabilizovali politické inštitúcie. Pomerne širokú základňu, rozhodujúci význam a funkcie si upevňovali HSLS, HG a ostatné organizácie a spolky stojace na platforme nového režimu. Do hlavných výrobných, obchodných a peňažných zariadení boli menovaní vládni dôverníci, došlo k zmenám v správnom aparáte, mnoho volených zastupiteľstiev bolo rozpustených. Exekutívne orgány ráznejšie postupovali proti potencionálnym nespokojencom a kritikom. Už v máji 1939 boli niekoľkí internovaní v Ilave. Pravidelne sa zhotovovali zoznamy skutočných a domnelých odporcov režimu, ktoré sa využívali pri pravidelných raziacich a perzekúciách.

Nemecká strana (DP) politicky a organizačne ovládla takmer všetko nemecké obyvateľstvo, stala sa jeho jediným reprezentantom. V roku 1940 v spišských okresoch bolo evidovaných 34 998 Nemcov (16,5 % zo všetkého obyvateľstva), k 31. decembru 1942 DP mala 53 miestnych organizácií s 15 191 členmi, t. j. 43,4 % zo všetkých Nemcov, čo znamenalo približne 80 % dospelého obyvateľstva. Okrem straníckej siete jestvovali ďalšie pridružené politické a záujmové inštitúcie, v prvom rade polovojenské oddiely FS, organizácie mládeže a detí, žien, odborov a vojnových veteránov. Všetky boli podriadené DP, postavili sa do služieb hitlerovského Nemecka a jeho expanzívnej a utlačovateľskej politiky. Osobovali si právo zasahovať do vnútropolitického života, otvorene

sa hlásili k nacistickej ideológii, nárokovali si mimoriadne privilégia v hospodárskom a spoločenskom živote, neustále zdôrazňovali závislosť slovenského štátu na Nemecku a kategoricky požadovali „konečné riešenie“ židovskej otázky. Domáhali sa vyššieho podielu dôverníkov v tunajších podnikoch a väčšej účasti pri arizácii židovského majetku.¹⁹

Vo víre dramatických udalostí na prelome rokov 1938 – 1939 vplyv ZDP neustále klesal. Vedenie strany v Kežmarku 15. marca 1939 oznámilo v tlači, že vzhľadom na politickú situáciu zastavuje činnosť. Ústredná kancelária ZDP v Kežmarku bola 1. septembra 1939 uzavretá a viacerí bývalí činitelia internovaní nemeckými vojenskými a bezpečnostnými orgánmi a odvezení do Ilavy. Slovenský snem 15. mája 1940 prijal zákon č. 121/40 Sl. z. o politických stranách národnostných skupín. Zaregistrovaná bola Nemecká strana (DP) a maďarská strana na Slovensku, v rámci ktorej niektorí stúpenci ZDP z rôznych dôvodov hľadali útočisko. Koncom roku 1940 v spišských okresoch sa hlásilo 3798 (1,8 %) osôb k maďarskej národnosti. Ich strana mala 16 miestnych organizácií, ktoré sa zameriavali hlavne na poriadanie spoločenských a kultúrnych akcií. Vedúcim činiteľom strany pre východné Slovensko bol bijacovský veľkostatkár Michal Čáki (Csáky).

Z národnostných skupín nezanedbateľnú skupinu tvorilo obyvateľstvo hlásiace sa k rusínskej národnosti. V roku 1940 bolo evidovaných 10 308 Rusínov (4,8 % z celkového obyvateľstva). Za svoje politické, kultúrne a náboženské centrum považovali Prešov. V jesenných mesiacoch roku 1938 v niektorých obciach boli zachytené akcie za spojenie s Podkarpatskou Rusou, tie však postupne zanikli. Zo strany štátnych orgánov panovala voči nim značná nedôvera, nepovolili im registráciu vlastnej politickej strany. V sneme mali dvoch zástupcov. Mnohým občanom bol režim hneď od začiatku z hľadiska národného i politického neakceptovateľným, dávali to rozličnými formami najavo.

2. Začiatok druhej svetovej vojny a jej dôsledky

V lete 1939 sa zreteľnejšie črtali kontúry budúcej agresie nacistického Nemecka proti Poľsku. Počítalo sa pritom aj s využitím Slovenska ako nástupnej a operačnej základne koordinovaného útoku. Nemeckí spravodajcovia skúmali

¹⁹ SNA Bratislava, DP, K. č. 37.

priepustnosť dopravných komunikácií aj na strednom a hornom Spiši. Letisko v Spišskej Novej Vsi prešlo pod správu nemeckej brannej moci. Koncom augusta bola v podtatranskej oblasti dislokovaná 14. armáda nemeckej armády (*Wehrmachtu*) pod velením generála Wilhelma Lista, ktorá mala z juhu podporiť hlavný úder. Na jej pravé krídlo boli začlenené jednotky slovenskej armády. Nemecké bezpečnostné orgány za pomoci domácich Nemcov organizovali prieskumné hliadky do poľského vnútrozemia. V dňoch od 28. augusta do 4. septembra zatkli v spišských okresoch okolo 100 ľudí, ktorých považovali za nespoľahlivých. Potom ich odovzdali okresným úradom a žandárskym veliteľstvám. Mnohí boli internovaní v Ilave. Medzi obyvateľstvom akcia vzbudila kritické odsúdenie.

Zákerné prepadnutie Poľska 1. septembra 1939 hitlerovským Nemeckom rozpútalo hrozivý požiar druhej svetovej vojny. Slovensko od prvých chvíľ vojny pocítilo jej dôsledky. Významnou mierou modifikovali spoločenský život a poznamenali osudy a istoty širokého okruhu obyvateľstva.

Už 23. augusta 1939 sa vytvorila Podtatranská armádna skupina pod velením pplk. Pavla Kunu a zaujala východiskové postavenie pozdĺž slovensko-poľskej štátnej hranice od Vysokých Tatier po Orlov, kde na ňu naviazala ďalšia armádna skupina až po Svidník a Medzilaborce. Poľné velenie prevzal minister obrany Ferdinand Čatloš so štáбом v Spišskej Novej Vsi. Viacero záložníkov muselo nastúpiť do mimoriadnej vojenskej služby. Armáda prevzala väčšinu nákladných áut a evidenčné kone s povozmi.

V ranných hodinách 1. septembra spoločne s nemeckým vojskom postupovala slovenská armáda smerom na Spišskú Belú – Javorinu – Zakopané – Nový Targ (Nowy Targ). Vtkročila do prihraničného pásma, ktoré bolo pririeknuté Poľsku v roku 1920 a v roku 1938. Slovenské obyvateľstvo ju spontánne vívalo. Poľsko sa zakrátko stalo ďalšou obeťou nemeckej agresie. Okupačný režim tvrdo doliehal na obyvateľstvo. Situácia v obsadených oblastiach Oravy a Spiša spočiatku bola provizórna. Až po dohode podpísanej 21. novembra 1939 ríšskym ministrom zahraničných vecí Joachimom von Ribbentropom a slovenským vyslancom v Berlíne Matúšom Čermákom bolo k Slovenskej republike pripojených 32 obcí o rozlohe 809 km² s obyvateľstvom vyše 35 tisíc (z toho

v spišskom regióne to bolo 14 obcí s 10 tisíc obyvateľmi). Postupne boli vydané právne úpravy v oblasti správy, súdnictva a v ostatných občianskych záležitostiach.

Dozvuky protipološkej vojny trvali omnoho dlhšie a poznamenali aj ďalšie stránky spoločnosti. V poľskej historiografii o protifašistickom hnutí sa vysoko oceňuje pomoc niektorých občanov Spiša poľským utečencom do zahraničia a potom spolupráca s kuriérmi, ktorí počas druhej svetovej vojny obstarávali kontakty exilových centier v západoeurópskych krajinách s domácim odbojom. Mali pravidelné trasy a okruh stálych spolupracovníkov. Tunajší ľudia im poskytovali prepravu a potraviny, ukazovali smery bezpečnej a spoľahlivej cesty. Najväčšiu pomoc im poskytovali taxikári, železničari, chatári, krčmári, niektorí financisti a žandári. Od utečencov sa mnohí obyvatelia dozvedali o situácii na území Poľska, o nemeckých zločinoch a zlom zaobchádzaní s domácim obyvateľstvom, čo nemalou mierou napomáhalo k protinemeckým náladám a posilňovalo zázemie protifašistického odboja.²⁰

Postupne dochádzalo k výrazným zmenám aj v oblasti hospodárskej. V zložitom období rokov 1938 – 1939 niektoré podniky obmedzovali výrobu. Neboli ujasnené odbytové styky. Došlo k rôznym vlastníckym i kapitálovým transakciám. Postupne sa kryštalizovali ekonomické väzby a začali pôsobiť nové ekonomické a politické faktory. V nasledujúcich rokoch hospodársky život stimulovala vojnová ekonomická konjunktúra.

Najväčší záujem prejavovali nemecké monopoly o slovenské nerastné zdroje. Predovšetkým o rudné baníctvo. Kým v roku 1938 v baníctve a hutníctve priamo ovládal nemecký kapitál jednu spoločnosť s 5 % účasťami, v roku 1942 už ovládal 12 spoločností s celkovým podielom účastí 99,6 %. V spišskom baníctve si udržali najdôležitejšie pozície Banská a hutná spoločnosť a Vítkovické ťažiarstvo. Oboch spoločností sa zmocnili nemecké monopoly. Banská a hutná spoločnosť vlastnila bane v Žakarovciach, Markušovciach, Mlynkoch a mangánovú baňu v Švábovciach. Vítkovické ťažiarstvo združilo svoje podniky na Slovensku a vytvorilo domácu spoločnosť pod názvom „Ruda, Banské a hutnícke závody, úč. spol.“ Na Spiši jej patrili predovšetkým rudné bane v Rudňanoch (vtedy Koterbachoch), mangánová baňa v Kišovciach a medenorudné bane v Slovinkách. Zmocnila sa aj Krompašských

²⁰ *Za vítězství nad fašismem, Sborník přednášek ze symposia o boji československých a polských antifašistů v letech 1933 – 1945.* Praha 1975, 338 s. Passim.

závodov na meď a ďalších závodov. V roku 1942 kontrolovala 100 % ťažby a zhutňovania medenej rudy, 100% ortute (získala sa v Rudňanoch a v Gelnici), antimónu, nafty, mangánu, väčšinu magnezitu a 45 % železnej rudy. Vlastnila rozsiahle pozemky, banské polia, výhradné polia, výrobné, správne a obytné budovy. Jej majetok vtedy činil 25 866 363,46 Ks, zaradovала sa medzi ekonomicky najsilnejšie inštitúcie. Patrila do okruhu zbrojárskeho koncernu *Hermann Göring Werke*.

Takmer jednu tretinu spotreby mangánu pre nemecký zbrojársky priemysel vyprodukovali tunajšie bane v Kišovciach a Švábovciach. Ich ťažba sa v rokoch 1938 – 1944 strojnásobila. Nemecké koncerny boli rozhodujúcim odberateľom všetkých strategických rúd a surovín. Rástol objem ťažby, otvárali sa nové prevádzky. Stúpал počet banských zamestnancov. K 14. marcu 1939 pracovalo v spišských baniach 3986 baníkov, k 31. decembru 1941 sa tento počet sa zvýšil na 4510 zamestnancov, o 2 roky neskôr na 4802. V polovici roku 1944 presiahol 5000.

Výrobu zvyšovali tunajšie kovospracujúce závody. Podniky v Prakovciach a v Matejovciach prijímali objednávky zbrojárskeho priemyslu. K 15. máju 1940 pracovalo v Matejovciach 613 robotníkov, v januári 1944 to bolo 1100. V tom čase Baťove závody vo Svite poskytovali prácu 3180 zamestnancom. Významným zdrojom príjmov majiteľov lesov bol rastúci záujem o drevo, ktorého ceny sa neustále zvyšovali. Rozširoval sa počet piliarskych podnikov, ktoré zvyšovali zamestnanosť i objem výroby. V roku 1940 až 85 % reziva smerovalo do zahraničia. Obnovila sa dynamika stavebných prác, najmä výstavbou hlavných cestných spojov. Postupne sa novým podmienkam prispôbovali aj ostatné priemyselné a remeselnícke podniky a živnostenské zariadenia. V roku 1942 v spišských okresoch bolo evidovaných 12 banských podnikov, 19 továrenských podnikov, 104 priemyselných podnikov, 1828 obchodov a 3022 živností.

Vojnová konjunktúra ovplyvnila aj vývoj poľnohospodárskej produkcie, definitívne zmizli odbytové problémy. Rozsiahla štátna monopolizácia rastlinnej a živočíšnej výroby, úradné predpisovanie dodávok, prehlbovanie cenových nožníc medzi poľnohospodárskymi a priemyselnými tovarmi, nasadenie mlatobných komisárov, regulácia zakáľacích a mlecích povolení a ďalšie kroky vyvolávali najmä medzi strednými roľníkmi kritiku.

Nové tendencie sa prejavili aj na trhu práce. Zatiaľ v prvom polroku 1939 sa počet

nezamestnaných zvyšoval, v dôsledku oživenia výroby ich počet začal ubúdať. V roku 1940 si uchoval len lokálny výskyt. V roku 1941 sa už prejavoval nedostatok pracovných síl. Jednou z foriem riešenia prebytku pracovných síl v tejto oblasti boli odchody na práce do Nemecka. Prvými agitátormi boli sekretariáty DP. Už v decembri 1938 odchádzali prvé skupiny najmä z dolného Spiša. Postupne sa robili organizované nábery pracovníkmi Úradu práce zo Žiliny. Najmä valutový prepočet jednej ríšskej marky za 11 slovenských korún bol pomerne výhodný. Podľa zistení slovenských vládnych miest asi 60 % robotníkov zo Slovenska v lete 1939 našlo prácu v zbrojárskom koncernu *Hermann Göring Werke*. Ďalší pracovali na cestách. Najhoršie podmienky mali poľnohospodárski robotníci, ktorí boli zamestnaní na nemeckých veľkostatkoch.

Od začiatku roka 1940 vážnym problémom boli mzdové pomery. Ceny potravín a spotrebných predmetov sa zvyšovali, zárobky zostávali na dovtedajšej úrovni. V krajných prípadoch robotníci siahli aj k štrajkom. K najdlhšiemu štrajku 668 baníkov došlo v medenorudných baniach v Slovinkách od 3. do 17. júna 1940. Proti štrajkujúcim exekutívne orgány nasadili pohotovostné oddiely žandárov a 15 organizátorov internovali v Ilave. Mzdové akcie boli aj na pílach. V Levoči v máji 1940 prerástli do štrajku. V Rudňanoch došlo v máji 1942 k dvojdennému štrajku 1800 baníkov. Požiadavky boli spočiatku kompenzované jednorázovými drahotnými prídavkami. Mzdy sa zvyšovali až v nasledujúcich rokoch.

Konsolidáciu sociálnych pomerov narúšal prehlbujúci sa nedostatok niektorých druhov spotrebných tovarov. Spočiatku bola núdza o mydlo, textilie, obuv a odev. Neskôr sa prejavovali poruchy v zásobovaní základnými potravinami, hlavne chlebom, múkou, mäsom, masťou, slaninou a cukrom. Aj v ďalšom období notárske a okresné úrady permanentne sa sťažovali na poruchy v zásobovaní. Podstatné zlepšenie mal priniesť riadený prídellový systém základných potravín a nedostatkových spotrebných tovarov. Aj po jeho zavedení sa kritizovali nízke prídely, nerešpektovanie určených dávok a sortimentu. Zužoval sa rozsah vnútorného trhu, klesal počet obchodných zariadení a zamestnancov. Vzrástol podomový obchod a „čierny trh“, na ktorom sa vysoko predražovali úradne stanovené ceny. Napriek tomu sa postupne darilo relatívne stabilizovať ekonomickú a sociálnu situáciu, ktorá v porovnaní so susednými krajinami bola v mnohých smeroch priaznivejšia.

Na rozličných úrovniach fungovania štátu i občianskeho života sa prakticky realizovali rozsiahle reštriktívne nariadenia, ktoré obmedzovali a systematicky vyradovali židovské obyvateľstvo zo spoločenského, hospodárskeho a verejného života, hrubo zasahovali do jeho politických a občianskych slobôd, neuznávali jeho dôstojnosť a v konečnom dôsledku ho pozbavovali elementárnych ľudských a existenčných práv. Ponajprv sa prišlo k vylučovaniu Židov z verejných funkcií a slobodných povolání. Najviac boli postihnutí advokáti, lekári, lekárnici a správni zamestnanci. Nasledovali represálie v ostatných oblastiach spoločenského a hospodárskeho života. Do 1. októbra 1941 boli zlikvidované alebo arizované židovské podniky a živnosti. Židia stratili prácu, možnosti zárobku a životné istoty. Viacerých podporovali spolky a príbuzní. Museli nastupovať do nárazových prác, mladší boli povolávaní do pracovných útvarov. Boli vystavení perzekúciám a spoločenskej i ľudskej izolácii. Šírili sa vandalské prepady osôb, vybijanie okien, poškodzovanie majetku i podpaľovanie synagóg.

Tragickým vyústením diskriminačných represálií bolo násilné deportovanie židovského obyvateľstva do vyhladzovacích táborov, kde ich fašistická mašinéria odsúdila na otrocké práce a systematickú fyzickú likvidáciu. Slovensko sa zaradilo medzi prvé neokupované krajiny, ktoré začali vyvážať svojich občanov do koncentrákov. Politická, morálna a právna zodpovednosť padá na celú vtedajšiu mocenskú garnitúru. Administratívne a technické smernice deportácií vypracovalo a zabezpečovalo 14. oddelenie Ministerstva vnútra. Realizovali ich okresné úrady, žandárske stanice a nasadené hliadky HG a FS, ktoré sa pritom dopúšťali najbrutálnejších činov, násilia, okrádania a neľudskosti.

Ministerstvo vnútra zriadilo päť koncentračných stredísk, jedno z nich bolo umiestnené v Gerlachovských kasárňach v Poprade s kapacitou 1500 internovaných. Od 21. marca 1942 sa začali sústreďovať bezdetné ženy a dievčatá od 18 do 35 rokov z celej východoslovenskej oblasti. Štyridsaťdvačlenná „poriadková služba“ HG im pri vstupných prehliadkach zhabala všetky peniaze, cennosti, šperky, prstene, šaty, kožuchy, obuv a ostatné predmety. Ponechala len predpísané veci dennej potreby do 50 kg. Presne 999 žien (stanovenú tisícku dopĺňal transportný lekár) muselo nastúpiť do prvého transportu, ktorý odchádzal z Popradu vo večerných hodinách 25. marca 1942, aby cez Zwardoň nabral kurz do Osvienčima.

Pokračovali ďalšie razie a eskortovania do sústreďovacích stredísk. Po dievčatách boli deportovaní slobodní muži v najproduktívnejšom veku. V apríli prišli na rad rodinné transporty, do ktorých boli zaraďované kompletne rodiny, vrátane žien, starcov, detí a nemocných. Podľa harmonogramu 14. oddelenia a veliteľa sústreďovacieho strediska boli stanovené pre jednotlivé okresy kvóty, sústreďovanie prebiehalo individuálne i po skupinách, ktoré smerovali najmä do Popradu a Žiliny. Z Popradu bolo vypravených 7 transportov, v nich bolo 3000 osôb odvečených do Osvienčima a 3858 do táborov v dištrikte Lublin. Spoločný transport odchádzal 28. mája z Levoče a Spišskej Novej Vsi do Treblinky. Posledný 57. transport odišiel 22. októbra 1942 zo Žiliny. Celkove bolo zo Slovenska násilne deportovaných do táborov smrti 57 628 osôb. Mnohí z nich neprešli prísnu vstupnú selekciou na rampách koncentrákov a boli navigovaní priamo do plynových komôr. Práceschopných dislokovali do barakov, kde museli za brutálnych podmienok vykonávať namáhavé práce, hynuli hladom, bitkou a vysilením, umierali v epidémiách a na ťažké choroby spôsobené podvýživou a neľudskými hygienickými a pracovnými podmienkami, boli masovo vraždení v plynových komorách a spaľovaní v táborových krematóriách.

Majetok deportovaných bol inventarizovaný a zapečatený, hnutelnosti boli postupne sústreďované do špeciálnych skladov. Počas manipulácie s majetkom značnú časť rozkradli priami organizátori a vykonávatelia perzekúcií, niečo prevzali štátne a verejné inštitúcie a zvyšok bol odpredaný na verejných dražbách. V obvode Štátneho zastupiteľstva v Levoči sa iba v roku 1942 riešilo 40 trestných pokračovaní za vykrádanie židovských bytov. Z krádeží boli najčastejšie upodוזrievaní príslušníci HG, daňoví i správni úradníci a zloději z radov obyvateľstva.

Odhady okresných žandárskych veliteľov konštatovali, že bolo odtransportovaných 80 % Židov, ďalší boli internovaní v pracovných táboroch alebo ušli do Maďarska. Niekoľkí dostali žlté rezortné alebo biele prezidentské legitimácie, získali pracovné povolenia a výnimky, pracovali na rôznych úsekoch hospodárstva a zdravotníctva. Prežívali ustavičný strach o vlastnú existenciu, boli vystavení permanentnej neistote, častým perzekúciám a hroziacim zaradeniam do pracovných táborov alebo do eventuálneho obnovenia deportácií.

O tragickej redukcii židovskej komunity svedčí štatistická komparácia, ak k 15. decembru 1940 v spišských okresoch sa muselo povinne hlásiť

za Židov 6 209 osôb (Židia vtedy predstavovali 2,94 % zo všetkého obyvateľstva, na území Slovenskej republiky to bolo 3,26 %), k 1. februáru 1944 ich zostalo iba 669. Do celoslovenského zoznamu nebolo zahrnutých vyše 5000 osôb

zaradených do pracovných táborov a stredísk. Zo spišských okresov koncom roku 1943 to bolo 158 osôb, z toho v Novákoch 56, Seredi 28, Kralovianoch 23, Kostolnej 19, vo Vyhniach 13, Devínskej Novej Vsi 9 a v Žiline 6 osôb.

Vývoj židovskej komunity v spišských okresoch

Okres	1930	1940	1. februára 1944	Pokles v %
Gelnica	887	390	12	96,92
Kežmarok	1796	1525	208	86,36
Levoča	1100	983	110	88,81
Poprad	1022	950	109	91,80
Spišská Nová Ves	1059	1283	128	90,02
Spišská Stará Ves	295	356	42	88,20
Stará Lubovňa	752	732	60	91,80
Spišské okresy	6911	6209	669	89,23
východné Slovensko	54497	34605	3188	90,79
Slovensko	136737	88958	12812	85,60

Obyvateľstvo so značným znepokojením sledovalo pohyby nemeckej armády na severovýchodnom Slovensku v jarných mesiacoch roku 1941. Správy a komentáre v rozhlase a v tlači boli zakázané. Nemeckí predstavitelia hovorili o presunoch jednotiek z balkánskej operácie do materských posádok na území okupovaného Poľska. Reálnejšie sa objavovali signály pripravovaného útoku proti Sovietskemu zväzu. V apríli 1941 horný Spiš bol preplnený vojskom, ktoré obsadilo predovšetkým školy. Komplikovane sa vymáhali poplatky za nocľah, za nákup potravín a krmiva i náhrady za škody a nehody.

Vyhlásenie vojnového stavu a vstup Slovenskej republiky do vojny po boku hitlerovského Nemecka v júni 1941 priniesli ďalšie obmedzenia vo verejnom živote a zhoršenie sociálnej situácie i životných istôt. Dôsledky vojnových pomerov sa prejavili nástupom záložníkov do armády a prvými správami o padlých a ranených na východnom fronte. Vojna a priame zapojenie Slovenska bolo v širokých vrstvách obyvateľstva od začiatku nepopulárne. Iba malá časť oddaných režimistov prežívala eufóriu z prvých úspechov hitlerovského Nemecka a jeho spojencov na frontoch.

3. Vyvrcholenie odboja

Rozhodujúcim faktorom spoločenského pohybu bol vývoj na frontoch druhej svetovej vojny. V počiatočnom období triumfovali fašistické mocnosti Osi, rástli ašpirácie exponentov režimu. V roku 1942 sa frontová situácia stabilizovala. V nasledujúcom období iniciatíva prechádzala na stranu

proti Hitlerovskej koalície. Nacistické Nemecko a jeho satelitov stíhali ťažké porážky na východnom fronte a v Taliansku. Na Slovensku bolo stále zreteľnejšie, že aj tento priestor sa čoskoro stane dejiskom priamych bojových operácií. Dôsledky vojny sa prejavovali vo všetkých oblastiach. Hospodárstvo sa podrobovalo vojnovéj konjunktúre, stále väčší počet mužov bol mobilizovaný do armády. Na nemecké obyvateľstvo naliehali ríšske orgány a vedenie DP, aby nastupovalo do ríšskych ozbrojených síl, najmä do *Waffen SS*.

Celkový vývoj situácie doliehal aj na stabilitu a ďalšie perspektívy jestvujúceho režimu. Zužovalo sa jadro jeho prívržencov, šírili sa rady odporcov. Do mocenských a administratívnych štruktúr prenikalo opatrníctvo, vyčkávanie a alibizmus. Dochádzalo k politickej aktivizácii opozičných prúdov. Nespokojencov s režimom pribúdalo. Do popredia sa dostávali projekty povojnového usporiadania. Upevňovala sa medzinárodná pozícia česko-slovenskej exilovej vlády v Londýne. Predstavitelia proti Hitlerovskej koalície akceptovali plán na povojnové obnovenie zvrchovanosti Česko-Slovenska v predmníchovských hraniciach.

Opozičné prúdy boli ideovo, politicky a organizačne roztrieštené. Už krátko po zákaze KSC v októbri 1938 podľa pokynov ústredného ilegálneho vedenia začali komunisti vytvárať konšpiratívnu sieť straníckych buniek a okresných vedení. Usmerňoval ich vedúci Prešovskej oblasti Pavol Tonhauser. Kládol základy organizačnej štruktúry, obstarával technickú základňu výroby a rozširovania protištátnych letákov a zabezpečoval odchody funkcionárov KSS do Poľska v oblasti

Vysokých Tatier a Zamaguria. V januári 1940 bol v Prešove zatknutý. Vedúcim oblasti bol nakrátko Pavol Boroš z Vinného. Od apríla 1940 ho nahradil kežmarský čalunník Michal Krajňák. Hlavnou úlohou bolo uchovať činnosť strany v nových podmienkach a šírením ilegálnych letákov demonštrovať kritické stanoviská voči daným politickým pomerom. Na ich postoje pôsobili zahraničnopolitické i vnútropolitické pomery. Spočiatku prevládali programové ciele sovietskeho Slovenska, ktoré predpokladali, že spolu s porážkou nacizmu prebehne socialistická revolúcia a Slovensko sa stane súčasťou socialistických republík pod vedením Sovietskeho zväzu. Program zužoval základňu protifašistického hnutia a bol vážnou prekážkou spolupráce s občianskym odbojom. V ilegálnej sieti KSS bolo zapojených okolo 1000 členov, medzi nimi boli aj občania nemeckej a rusínskej národnosti.

Ďalšie nespokojné a opozičné prúdy a skupiny sa sporadicky schádzali, kriticky rozoberali domáce a frontové udalosti. Niektorí oponenti sa navonok prejavovali šírením správ zo zahraničného rozhlasu, protirežimistickými výrokmi a neochotou vykonávať nariadenia oficiálnych inštitúcií. Orientovali sa na politických činiteľov v emigrácii, ich základným programovým cieľom bolo obnovenie Česko-slovenskej republiky. Najvplyvnejšie skupiny vznikali v Poprade, Levoči a Kežmarku.

Ilegálne komunistické skupiny sa formovali najmä v Poprade, Kežmarku, Levoči a na dolnom Spiši. Vedúci ilegálnej skupiny sociálnych demokratov Alexander Huba zo Spišskej Novej Vsi spolupracoval s Rudolfom Viktorínom zo Žiliny, ktorý udržiaval kontakty s bratislavskou odbojovou skupinou Flóra a ľavicovoorientovanými sociálnymi demokratmi.

Komunistické ilegálne skupiny na východnom Slovensku v jeseni roku 1943 postihol vážny úder. Po zatknutí Ľudovíta Benadu 23. augusta 1941 stratili pravidelné spojenie s ústredným vedením KSS. Člen III. ústredného vedenia Jozef Lietavec síce doniesol do Kežmarku inštrukcie, ale k užšej spolupráci nedošlo. V auguste 1942 sa vytvorilo IV. ústredné vedenie KSS na čele so Štefanom Bašťovanským. Opieralo sa predovšetkým o organizačnú sieť na západnom a strednom Slovensku, chýbalo mu spojenie s východným Slovenskom, kde počítalo s vybudovaním spišskej,

šarišskej a zemplínskej oblasti. Na tajnej schôdzi vedenia KSS 13. februára 1943 v Novákoch sa podujal úradník Slovenskej banky v Ružomberku Jaroslav Šolc obnoviť spojenie s východným Slovenskom. Podľa dispozícií Jozefa Hagaru mal navštíviť M. Krajňáka, ale stretnutie sa neuskutočnilo. Zrejme medzitým došlo ku kontaktom iným kanálom. Začiatkom roku 1943 niekdajší funkcionár komunistickej mládeže v Poprade a v Spišskej Novej Vsi Štefan Handera, rodák zo Sevľuše na Podkarpatskej Rusi, pomocný holič v bratislavskom hoteli Carlton, bol vedúcim menšej ilegálnej skupiny KSS v Bratislave. Stal sa spolupracovníkom IV. ilegálneho vedenia KSS. Prostredníctvom príbuzného Jozefa Lapšanského zo Spišskej Novej Vsi nadviazal kontakty s M. Krajňákom. Pomocou spojky Františka Míku mu poslal ilegálnu tlač a inštrukcie ilegálneho vedenia KSS o vytváraní červených gárd, ktoré by prevzali moc v období vyvrcholenia antifašistického odboja. Pri zatknutí 13. mája 1943 Š. Handera sa zaviazal ÚŠB, že bude s ňou spolupracovať ako konfident-provokatér. Bezpečnostné orgány s jeho pomocou vypátrali sieť až po základné bunky. Dozvedeli sa o pôvodcoch a rozširovateľoch protištátnych letákov, o vnútrostraníckom spojení a o kontaktoch s ilegálnymi skupinami v Košiciach. Najmä o spojení s P. Tonhauserom, ktorý po úteku z ilavskej väznice v januári 1942 odišiel do Maďarska, kde sa stal popredným ilegálnym komunistickým funkcionárom. Prostredníctvom spojok udržiaval styky s M. Krajňákom, dokonca mu sľúbil kontakt s Kominternou. Na základe podrobných informácií ÚŠB zatkla na východnom Slovensku okolo 200 spolupracovníkov s ilegálnym komunistickým hnutím. Niektorí zaistení po výsluchu boli prepustení pod policajný dozor, ďalších ponechala prešovská pobočka ÚŠB vo vyšetrovacej väzbe. Vo viacerých procesoch pred Hlavným súdom v Prešove boli odsúdení maximálne do štyroch rokov. Mnohí boli internovaní v Ilave. Koncom augusta 1944 sa dostali na slobodu. Zatýkanie, väzba a policajný dozor vážne oslabili pozície ilegálneho komunistického hnutia na východnom Slovensku. Ilegálna sieť KSS sa už nestačila obnoviť. Aktivizovali sa ďalšie odbojové skupiny a štruktúry. Chýbal im však pravidelný kontakt s formujúcimi centrami odboja a intenzívnejšia koordinácia príprav.²¹

²¹ ŠA Bratislava, LS Bratislava Tľud 408/48. *Tamže*, KSB Tk VII 940/43. SNA Bratislava, fond býv. AÚML 11/133 – 139. Pozri tiež: Jozef JABLONICKÝ: *Samizdat o odboji*. Bratislava 2004, s. 241 – 248, 256 – 270.

Hlavné odbojové prúdy na Slovensku sa koncom roku 1943 zjednocovali na inštitucionálnej báze Slovenskej národnej rady (SNR) a na jej programových cieľoch, zakotvených vo *Vianočnej dohode*. Prvoradým cieľom bola príprava celonárodného ozbrojeného povstania, obnovenie ČSR na demokratických základoch a na rešpektovaní národnej suverenity Slovákov. Na základe tejto protinemeckej a antifašistickej platformy sa začali formovať odbojové skupiny aj v jednotlivých regiónoch. Pri budovaní spojenia s odbojovými centrálnymi dôležitú úlohu zohral predvojnový sociálny demokrat a bývalý učiteľ cvičnej ľudovej školy pri Učiteľskom ústave v Prešove Oskár Jeleň, ktorý za podozrenie z protištátnej činnosti bol pozbavený učiteľskej služby a od roku 1942 viedol predajňu odevnej firmy Nehera v Poprade. Nadviazal kontakty so svojim bývalým žiakom Jaroslavom Šolcom, ktorý bol od roku 1942 zapojený do ilegálneho hnutia KSS. Po vytvorení V. ilegálneho vedenia J. Šolc pokračoval v komunistickej činnosti. Od júla 1943 nastúpil na polročné liečenie do sanatória vo Vyšných Hágoch, kde ho navštívil aj K. Šmidke. Podľa jeho smerníc hlavnou úlohou bolo zjednotenie odbojových skupín a vytváranie národných výborov. Usmernil aj aktivitu O. Jeleňa, ktorý sa pri tvorení ilegálnych národných výborov zamerával na predvojnových sociálnych demokratov, komunistov, agrárnikov a mladších bezpartajných antifašistov. Okrem Popradu mal spojenie s odbojovými skupinami v Levoči, Kežmarku a Spišskej Novej Vsi. Spojenie s Prešovom sa mu nepodarilo nadviazať. Kľúčovou otázkou bola spolupráca s protifašisticky orientovanými dôstojníkmi armády a žandárstva. Dôležitú úlohu zohrala pomoc perzekvovaným osobám a ich rodinám. Podporovali prvé partizánske skupiny v Šariši a neskôr v Nízkych Tatrách.

Na jar 1944 došlo k vytvoreniu ilegálneho Vojenského ústredia, ktoré spolu so SNR pripravovalo celonárodné povstanie. V letných mesiacoch do plánu boli zasvätení aj velitelia spišských posádok. Letné operácie Červenej armády prinútili nemecké vojská ustupovať až k východným úpätiťam Poloninských Karpát. Front sa približoval k hraniciam Slovenska.

Predzvesť frontu doliehala na celý verejný život, na všetky inštitúcie a predstaviteľov. Zreteľný

bol pokles aktivity a prestíže oficiálnych politických organizácií a združení. Okresný náčelník v Poprade JUDr. Eugen Bohuš v periodickom hlásení za júl 1944 veľmi trízvo zdôrazňoval, že politická situácia sa vyvíja „pod dojomom blížiaceho frontu, ľudia sa odťahujú od politického života. Sebavedomie mnohých Nemcov značne klesalo, odznaky DP sú raritou, ba mnohí Nemci celkom otvorene prejavujú nevôľu vstúpiť do nemeckého vojska a aby tomu predísť mohli, zaujímajú sa o možnosti zmeny záznamov sčítania ľudu. Práve tak popúšťa ale aj gardistická idea zo svojho elánu, pozdrav „Na stráž!“ je tiež zriedkavejší a gardistické uniformy už vôbec nevidno. Pravda ešte nik sa otvorene nevydáva ani za Čechoslováka a tým menej za komunistu. Každý je oportunistom a preto na prelome časov aj tí najväčší konjunkturalisti musia zaujať vyčkávacie stanovisko. Lebo jednak sa boja, že v prípade prenáhleného obrátenia kabáta budú stíhaní ešte vládnucim režimom, boja sa ale tiež prejaviť príliš veľkou oddanosťou k terajšiemu systému, aby sa im to nezazlievalo, keby hádam došlo k nejakým (už či k obávaným, alebo túžobne očakávaným!) zmenám.“²²

Ťažisko protifašistického odboja a priprav ozbrojeného povstania sa presúvalo na stredné Slovensko. Organizáciu vojenských akcií prevzalo Vojenské ústredie na čele s pplk. Jánom Golianom, ktoré pod tlakom udalostí muselo ešte pred dokončením priprav a bez koordinácie so sovietskymi armádami a politickými orgánmi vydať rozkaz k ozbrojenému odporu proti okupantom a ich domácim prisluhovačom. Od 29. augusta 1944 sa do konca októbra povstalcami odolával nemeckým útokom a uchránil súvislé slobodné územie.

Na Spiši boli rozmiestnené rámcové jednotky zápoľnej armády. S postupným rozširovaním operačného pásma ich prevzalo Armádne veliteľstvo v Prešove, ktoré koncom augusta pod rúškom nasadenia proti partizánom odvelilo do Levoče rotu tankov, do Spišskej Novej Vsi a do Krompách dva osobitné prápory. Ich úlohou bolo vo vhodnom čase pomáhať Červenej armáde v rýchлом postupe územím Slovenska.

Výzvu Vojenského ústredia na ozbrojený odpor dostali aj spišské posádky. Nie všetci velitelia ju splnili. Chýbala intenzívnejšia príprava, rozhodnosť a koordinovaný postup. Podobný osud

²² ŠA Levoča, pob. v Poprade, OÚP D1 – 1/45 prez.

mal aj pokyn oblastného žandárskeho veliteľa kpt. Jozefa Jakaba z Levoče okresným veliteľom a žandárskym staniciam, aby zabezpečili povstalecké akcie vo svojom obvode. V popoludňajších hodinách 29. augusta 1944 partizáni a vojaci z Liptova vťahli do Popradu, ktorý sa stal najvýchodnejším okrajom povstaleckého územia. Vojenský a partizánski veliteľia sa usilovali rozšíriť toto predmostie o ostatné spišské okresy a urýchlene vytvoriť koridor s Východoslovenskou armádou a s Červenou armádou operujúcou za hlavným karpatským hrebeňom. Okrem strategického priestoru dôležitým zdrojom vojenského materiálu mali byť tunajšie vojenské sklady. Význam nadobudli tiež poľné letiská v Spišskej Novej Vsi a Poprade.

V Poprade, Spišskej Novej Vsi a v Levoči bolo verejne deklarované obnovenie Česko-slovenskej republiky a odhodlanie podporovať ozbrojený odpor. Moc prevzali národné výbory, vyhlásili všeobecnú mobilizáciu, obsadili verejné budovy, prístupové cesty, križovatky, zabezpečovali vnútorný poriadok a obranu svojich rajónov. Pokus o rozšírenie povstaleckého územia do povodia Popradu sa nepodaril, ozbrojený oddiel miestnych Nemcov sa postavil na odpor, za pomoci nemeckých jednotiek bol pacifikovaný a odzbrojený delostrelecký oddiel v Kežmarku a pracovný prápor v Podolínci. Väčšina vojakov bola internovaná a Nemci ich deportovali cez Prešov do nemeckých táborov.

Silné motorizované nemecké jednotky neočakávane zaútočili z Nového Targu do údolia Popradu. Obranné boje sa odohrávali na okraji Kežmarku, Lubice, Veľkej Lomnice, Spišskej Soboty, Popradu, v Kvetnici, Hranovnici, Vernári, medzi Lučivnou a Svitom a 5. septembra v Spišskej Novej Vsi.

Nemecké jednotky sa 31. augusta zmocnili Kežmarku, na druhý deň Popradu a pokračovali v útoku dvoma smermi na Liptov a Horehronie. V ďalších dňoch bola obsadená Levoča a Spišská Nová Ves. Povstalecká moc sa v tejto oblasti neudržala, niektoré posádky sa rozpadli, časť vojakov ušla domov, ďalší organizovane ustupovali na Horehronie, Dobšínú a horný Liptov. Mnoho účastníkov povstania evakovalo spolu s vojakmi, iní hľadali útočisko v horách a v radoch partizánskych oddielov pokračovali v boji. Najmä Levočské vrchy, Spišská Magura, Lubovnianska vrchovina, Nízke Tatry a Slovenské rudohorie boli až do oslobodenia dôležitými oblasťami presunov a operácií mnohých partizánskych skupín. Miestne obyvateľstvo sa im usilovalo všestranne pomáhať, za čo bolo vystavené neustálym perzekúciám.

Na východnom Slovensku už 31. augusta 1944 iniciatívu prevzali nemecké vojenské a bezpečnostné orgány, ktoré nastolili otvorený okupačný režim. Východoslovenskú armádu Nemci odzbrojili. Osudy jej príslušníkov boli veľmi rôznorodé, mnohí boli internovaní, museli podstúpiť drastické mesiace v nemeckých táboroch, ďalší odišli k partizánskym oddielom, rozutekali sa domov alebo prechádzali územím Spiša na stredné Slovensko. Okamžite sa začali represálie účastníkov povstania a židovského obyvateľstva. Dochádzalo k početným vraždám, zatýkaniu a deportáciám do vyhladzovacích táborov. Prerušilo sa spojenie s povstaleckým ústredím v Banskej Bystrici, ale načas aj s bratislavskými vládnymi a politickými štruktúrami. Činnosť domácich správnych a exekutívnych úradov bola ochromená, zúžila sa základňa ochotných vykonávateľov príkazov okupanta. Do popredia sa dostávali radikálni kolaboranti s fašistickou mocou. Začiatkom októbra 1944 boli spišské okresy pričlenené do rámca Šarišsko-zemplínskej župy a spadali pod právomoc vládneho poverenca pre východné Slovensko Antona Sabola-Palku. Pokusy a utvorenie Pohotovostných oddielov HG a Domobrany sa nestretli s výraznejším ohlasom, provizórne posádkové veliteľstvá s minimálnou účinnosťou sa obnovili v Poprade a v Spišskej Novej Vsi, kde boli dislokované ženijné stavebné roty. Neúspešne sa skončili pracovné tábory Hlinkovej mládeže zriaďované oblastným veliteľstvom v Kežmarku. Proces rozkladu mocenských štruktúr sa neustále prehľboval.

Na teroristických akciách sa podieľali pohotovo vytvárané ozbrojené oddiely spišských Nemcov – *Heimatschutz* (HS). Ich počet dosiahol okolo 2000. Boli nasadení do bojov proti povstalcom. Hneď v prvých dňoch povstania bojovali pri Spišskej Soboty, Poprade, Kežmarku, Lubici a Nálepkove, vykonávali bezpečnostnú a policajnú službu, nastupovali do „trestných expedícií“ proti partizánskym skupinám a účastníkom odboja, podieľali sa na vyhľadávaní, zaisťovaní a vyšetrovaní „podozrivých a skrývajúcich“ občanov. Ako znalci terénu, pomerov a ľudí asistovali pri perzekvovaní, trýznení a okrádaní zaistených, vykonávali tlmočnicke úkony, strážili strategické objekty a komunikácie. Nútili domáce nemecké obyvateľstvo k povinnej evakuácii, ktoré nariadili v polovici septembra ríšske vojenské a bezpečnostné orgány.

Náčelník generálneho štábu nemeckej brannej moci 25. septembra 1944 nariadil budovanie súvislej línie „záchytných obranných pozícií“ od poľskej Wysowej cez Gerlachov, Ľubotín, Rožkovany, Branisko, Richnavu, Gelnicu až po Smolník

a Sorošku. Neustále sa zvyšoval kontingent povinného nasadenia domáceho obyvateľstva do opevňovacích prác. Od októbra 1944 sa koncentrovali v údolí Hornádu a Popradu, kde sa kládli aj rozsiahle mínové polia. Sprisňovali sa povinné nástupy mužov od 15 do 60 rokov. Okrem toho sa zvyšovali požiadavky nemeckých branných síl v podnikoch zabezpečujúcich vojnové dodávky a suroviny. Boli to závody v Prakovciach, Krompachoch, Svite, Matejovciach a najmä bane v Kišovciach a Švábovciach, ktoré zostali jedinými dodávateľmi mangánovej rudy pre nemecký zbrojársky priemysel. Totálne pracovné nasadenie mužov, prísna kontrola nemeckých dozorcov, bieda a hlad, nedostatok obuvi a odevov, sychravé počasie a časté letecké nálety zhoršovali životnú situáciu obyvateľstva. Nemecké posádky v jednotlivých obciach si taktiež vynucovali pracovné sily, povoznícke služby, dodávky potravín, krmiva, slamy, dreva a ďalšieho materiálu. Krátko pred odchodom okupačných vojsk zvlášť demoličné komandá sa usilovali realizovať katastrofický scenár „spálenej krajiny“. Drancovali zariadenia závodov, zásoby produkcie a surovín, ničili dopravné siete, železničnú trať, mosty, priemyselné podniky, sklady a verejné budovy. V polovici januára 1945 bola najprv vyhlásená mobilizácia všetkých mužov od 18 do 60 rokov a potom aj totálna a povinná evakuácia vzťahujúca sa na všetkých občanov. Tieto príkazy väčšina obyvateľstva neuposlúchla, mnohí hľadali útočisko v lesoch, na samotách a v opustených baniach. Okupačným orgánom už nezvyšoval čas na ďalšie násilné zákroky.

V polovici januára 1945 pripravilo velenie 4. ukrajinského frontu Červenej armády útočnú Západokarpatskú operáciu na úseku od poľského Jasla až po Turňu nad Bodvou. Operácia sa napriek húževnatému odporu nepriateľa a hornatému i zalesnenému terénu rozvíjala pomerne úspešne. Jej súčasťou bolo oslobodenie Bardejova, Prešova, Košíc a ďalších východoslovenských miest a obcí. Na územie spišských okresov prenikli z viacerých smerov sovietske jednotky 18. armády (vel. A. J. Gastilovič) a na jej pravom krídle príslušníci 1. česko-slovenského armádneho zboru v ZSSR pod velením L. Svobodu. Vojská postupovali z Levočských vrchov do údolia Popradu, cez horský masív Braniska smerom na Levoču a z juhu údolím Hornádu. V mnohých obciach sa rozzvučali zvony, ľudia vychádzali z úkrytov, vítali sovietskych i česko-slovenských vojakov. Prvými oslobodenými obcami boli 21. januára 1945 Veľký Folkmár, Kojšov a Margecany, na druhý deň Gelnica, 24. januára bola

oslobodená Stará Lubovňa, 27. januára Levoča, Kežmarok, Spišská Stará Ves a Spišská Nová Ves, 28. januára Poprad a poslednými obcami boli 29. januára Štrba a Liptovská Teplička.

III. Zápas o demokratický vývoj v povojnových rokoch (1945 – 1948)

Roky 1945 – 1948 predstavujú dôležité obdobie, v ktorom sa rozhodovalo o budúcom osude našich národov a štátu. Začína príchodom Červenej armády, obnovením Česko-slovenskej republiky a snahou slovenskej politickej reprezentácie o rovnoprávne usporiadanie česko-slovenských vzťahov v novej republike. Dynamikou politického pohybu bol prehlbujúci sa zápas medzi občiansko-demokratickými a ľavicovo-komunistickými silami o ďalšie smerovanie spoločnosti. Protihitlerovská koalícia z obdobia vojny sa rozpadla, formovali sa dva antagonistické mocenské bloky. ČSR sa dostala do veľmocenskej sféry Sovietskeho zväzu. Rozhodujúce stretnutie vo februári 1948 prinieslo politický zvrät a nastolenie komunistickej totality.

V poslednej dekáde januára 1945 fašistické vojská ustúpili z územia spišských okresov. Front sa zastavil na vyše dva mesiace pri Liptovskom Mikuláši. Do pohybu sa dal až 4. apríla. Frontové operačné pásmo si vyžadovalo mimoriadne opatrenia a povinnosti. Región ťažko poznačili vojnové udalosti, zo 199 obcí v 76 bolo zničených 423 a poškodených 1281 domov. Najväčšie škody utrpeli okresy Gelnica a Stará Lubovňa. Úplne zničené boli obce Šambron a Richnava. Z priemyselných závodov a baní boli odvezené stroje, zariadenia, suroviny a palivá, poklesli potravinové zásoby, úplne bola rozvrátená cestná i železničná doprava. Počiatočnú vážnu situáciu museli riešiť národné výbory ako nové orgány štátnej moci a samosprávy. Prevzali rozsiahlu právomoc doterajších obecných zastupiteľstiev, obecných rád, starostov obcí, obecných alebo notárskych úradov a vedúcich notárov. Zrušené boli okresné i župné úrady. Národné výbory sa najprv tvorili v okresných sídlach a pomerne rýchlo aj na vidieku. Niektoré nadviazali na svoje základy z čias odbojového hnutia. Na ich urýchlennom kreovaní mali záujem aj velitelia Červenej armády, aby zabezpečovali potreby bojujúcim jednotkám, styk s miestnym obyvateľstvom a bezpečnosť zázemia. S inštrukciami prichádzali krátko po oslobodení do obcí horného a stredného Spiša osvetoví

dôstojníci česko-slovenského armádneho zboru. Stále výraznejšie sa prejavoval vplyv SNR, ktorá od začiatku februára 1945 sídlila v Košiciach a vyslanými delegátmi, splnomocnencami a obežníkmi usmerňovala tvorenie a činnosť národných výborov. Rozhodujúcu iniciatívu vyvíjali jednotlivci i skupiny aktívnych účastníkov protifašistického hnutia. Predvojnová stranícko-politická štruktúra sa zjednodušila. Z politickej scény bola vylúčená HSEŠ i agrárna strana. Na predvojnovú a ilegálnu sieť nadviazali komunisti, prví si budovali miestne organizácie. Usilovali sa rozšíriť členskú základňu, vplyv vo verejnom živote a preniknúť do národných i závodných výborov, roľníckych komisií a odbojových zväzov. V Poprade oblastný sekretariát viedol O. Jeleň. Prvá oblastná konferencia Komunistickej strany Slovenska (KSS) sa zišla v Kežmarku 11. februára 1945. Vyslovila požiadavku, aby sa do jari 1945 ukončilo prideľovanie pozemkov a presídľovanie obyvateľstva z vojnu poškodených oblastí do opustených nemeckých osád.

Od polovice februára sa formovali miestne organizácie Demokratickej strany (DS) ako druhej politickej strany. Prihlásila sa „k nedeliteľnej ČSR s rovnoprávnym postavením národa slovenského a českého“ a k ďalším reformám v hospodárskej a sociálnej oblasti. Kostru prvých funkcionárov tvorili činitelia bývalej agrárnej strany. Centrom organizačno-politického života boli Košice, neskôr Poprad, Levoča a Kežmarok. V okrese Gelnica do vedenia ONV sa dostali radikálni komunisti F. Tochol a F. Uliczay, ktorí až na naliehanie ústredných orgánov z Košíc povolili zakladať DS. V Spišskej Starej Vsi sa DS vytvorila až v máji 1945. V súvislosti s prípravami na parlamentné voľby vznikol 9. februára 1946 pre okresy 25. volebného kraja so sídlom Liptovskom Mikuláši oblastný sekretariát DS v Poprade. Jeho tajomníkom sa stal Ján Bendík.

Vytvorila sa spoločná platforma štyroch českých a dvoch slovenských politických strán združených v Národnom fronte (NF). Na jeho pôde došlo k dohode o základných programových otázkach, predovšetkým o odsune nemeckého a maďarského obyvateľstva, o retribúcii, o poštátnení kľúčových priemyselných odvetví a o rozsiahlej pozemkovej reforme. Deklarovali ich 4. apríla 1945 v Košiciach. Vo vzťahoch medzi oboma slovenskými stranami prevažovali v počiatočnom období tendencie spoločného postupu a spolupráce.

V priebehu marca a apríla dochádzalo k stabilizácii prvých revolučných národných výborov. Rešpektoval sa paritný princíp oboch strán. Na

zhromaždeniach občanov vo vidieckych obciach postupne získali prevahu nominanti DS. V činnosti národných výborov prvoradou úlohou bolo všestranne prispievať k urýchlenej porážke nacizmu. Museli sa postarať o zdarný priebeh mobilizácie zbraneschopných mužov. Kežmarok, Poprad a Levoča sa stali strediskami výcviku a formovania bojových jednotiek, ktoré urýchlene nastupovali na posilnenie bojov o Liptov a Považie. Vážnou bola i stabilizácia zázemia. Zložitou dohrou vojnových čias boli vzťahy k občanom, ktorí boli činní v minulom režime, oficiálne sa tomu hovorilo „očista verejného života od fašistických živlov, nepriateľov, kolaborantov a zradcov“. Záonné normy SNR postihovali predovšetkým štátnych a verejných zamestnancov. Preverovacie komisie zisťovali ich štátnopolitickú spoľahlivosť. Keď niekoho označili za nespoľahlivého, nasledovala strata pôvodného zamestnania alebo premiestnenie. Na majetok podnikateľov a roľníkov zaradených do tejto kategórie bola uvalená národná správa. Ďalej boli zriadené mimoriadne retribučné súdy, ktoré mali potrestať všetkých, ktorí sa pričínili o rozbitie ČSR, dopustili sa zrady a aktívne bojovali proti SNP, spôsobili škodu a hanobili Sovietsky zväz a jeho spojencov. Bezpečnostné orgány zaistili a vyšetrovali viacerých osôb. Zbierali a postúpili usvedčujúci materiál žalobcom okresných ľudových súdov. V spišských okresoch sa najčastejšie dostali pred súd príslušníci *Heimatschutzu* a čelní exponenti HG. Najprísnejšie tresty boli udelené za aktívnu účasť na protizidovských represáliách, konfidantom, udavačom a spolupracovníkom nemeckých bezpečnostných orgánov, členom teroristických kománd proti partizánskym skupinám a ich podporovateľom z radov civilného obyvateľstva. Súdy viacerým delikventom konfiškovali časť alebo všetok majetok.

V prvých povojnových mesiacoch sa ľudia vracali z partizánskych oddielov, z úkrytov v horách a z koncentračných táborov. Násilne evakuovaní obyvatelia z bývalej Šarišsko-zemplínskej župy sa vracali do svojich domovov. Poprad sa stal centrom repatriačných záchytných a občerstvovacích staníc, ktoré týmto občanom poskytovali stravu, nocľah, odev a obuv a najnutnejšiu zdravotnícku starostlivosť.

Tragickým zásahom do života obyvateľstva bolo vyčíňanie sovietskych bezpečnostných orgánov NKVD, ktoré po príchode prvosledových jednotiek ČA praktizovali aj na našom území boľševické totalitné a perzekučné metódy. Za pomoci niektorých domácich spolupracovníkov, príslušníkov národných milícií i vojenských

spravodajských orgánov (OBZ) začali nezákonne zatýkať tunajších občanov. Niektorých po vypočutí prepustili, ďalším sľubovali prepustenie po krátkom pracovnom nasadení pri rekonštrukcii miestnych komunikácií (obľúbená fráza bola „na tri dni“). Väčšinu však bez udania dôvodu nezákonne internovali v provizórnych väzniciach a od polovice februára odvážali do zberných táborov v Levoči, v Košiciach a v Humennom, odkiaľ ich cez Nowy Sącz a Sanok, iných cez Lupkovský priesmyk a Sambor, ba dokonca aj cez Rumunsko, deportovali do sovietskych táborov nútených prác, ktoré vošli do histórie pod hrôzostrašným názvom GULAG (*Glavnoje upravlenie lagerej* – Hlavná správa táborov). Boli zatýkaní politicky činní občania nemeckej národnosti, ktorí po evakuácii ešte zostali na Spiši, tunajší občania maďarskej národnosti. Najviac ale Slováci, najmä bývalí funkcionári a členovia HSLS, HG a HM, úradníci, učitelia, žandári, dôstojníci a vojaci bývalej slovenskej armády. Navzájom kooperujúce orgány OBZ a NKVD za pomoci domácich informátorov disponovali zoznamami bývalých politických štruktúr, ktoré si dopĺňali pri vypočúvaní zaistených. Nepochopiteľné boli variabilné kritériá a dôvody represálií. Časté boli náhodné zatýkania, niektorých mužov priamo z ulice zaradili do eskortovaných skupín, často rozhodli nepravdivé udania z osobnej pomsty a nevraživosti.

Počet odvečených podľa dobových dokumentov sa pomerne obtiažne sumarizuje. Zoznamy vznikali v rôznej dobe a podľa rozličných kritérií. Spišské okresy popri juhovýchodnom Slovensku (okresy Kráľovský Chlmec, Košice a Moldava nad Bodvou) patrili k najviac postihnutým regiónom. Komparáciou viacerých prameňov možno predpokladať, že počet odvečených dosiahol okolo 1500. Z toho najviac z okresu Kežmarok 384, Spišská Nová Ves 296, Poprad 265 a Gelnica 264. Potom z okresu Levoča 131, Stará Ľubovňa 75 a Spišská Stará Ves 12 osôb. V ojedinelých prípadoch medzi postihnutými boli aj ženy.

Niektorí deportovaní hynuli už počas transportu v nákladných vagónoch, v ktorých trpeli treskúcou zimou, hladom a smädom. Boli ponechaní napospas osudu bez akejkoľvek hygienickej a zdravotníckej starostlivosti. Transporty boli rozmiestňované do táborov od Donbasu, cez Kaukaz, Ural a Sibír až po Ďaleký východ. Okresný výbor Konfederácie politických väzňov v Prešove, ktorý sa v roku 1990 pustil do evidencie odvečených, napočítal 58 táborov, v ktorých podstúpili tragické osudy občania zo Slovenska.

Odvlečených zaradovali hlavne do baní a hutí, do strojárskych a chemických fabrik, do stavebných, lesných a poľnohospodárskych prác. Všade ich čakali nepredstaviteľne ťažké pracovné a neľudské existenčné podmienky. Boli úplne bezprávní a izolovaní od okolitého prostredia, ich blízki doma nemali o nich žiadne správy, museli znášať hrubú svojvôľu dozorcov (konvojov) a všemocných náčelníkov NKVD. Brutálne životné pomery si vyžiadali nesmierne obeť. Hynuli vyhladovaní a vysilení, podľahli častým epidémiám bez elementárnej starostlivosti a pomoci.

Spočiatku bolo stanovisko oficiálnych činiteľov ČSR značne rezervované, i keď predstavitelia SNR upozorňovali veliteľov ČA na niektoré prechmaty. Príbuzní odvečených pohotovo informovali všetky ústredné orgány, domáhali na zásahu a návratu svojich blízkych. Už 3. mája 1945 delegácia žien zo Spišskej Novej Vsi požiadala v Košiciach o audienciu u prezidenta republiky. Ten ich odkázal na štátneho tajomníka Ministerstva zahraničných vecí Vladimíra Clementisa. Nasledovali ďalšie deputácie a rezolúcie. Niektorí vládni činitelia prisľúbili pomoc. Dokonca deväťčlennej delegácii žien z okresu Poprad a Kežmarok prisľúbil podporu aj pražský arcibiskup Dr. Josef Beran. V parlamente upozornil na pálčivý problém poslanec DS Ľudovít Linczényi zo Svitú. Zahraniční Slováci informovali svetovú verejnosť i niektoré vlády protihitlerovskej koalície. ONV v Spišskej Novej Vsi poslal 3. novembra 1945 list Nikitovi S. Chruščovovi, v ktorom ho požiadal o podporu a pomoc pri prepustení odvečených občanov okresu. List uvádzal dôvody, ktoré eklatantne vystihovali dobové názory: „Väčšia časť zaistených a deportovaných Slovákov, ktorých žiadame o prepustenie, stali sa obeťou ľudskej zlomyseľnosti, nakoľko boli niektorými svojimi spoluobčanmi pred orgánmi Červenej armády lžou, nepravdivými a falošnými výpoveďami obvinení. Títo falošní obviňovatelia chceli takýmto spôsobom si vybaviť osobné účty. Môžeme však smelo vyhlásiť, že títo Slováci sú nevinní a stali sa obeťami osobnej pomsty.“ Ďalej poukázali, že odvečení sú potrební pri konsolidácii a budovaní novej ČSR. Pripustili, že medzi zaistenými boli aj osoby, ktoré sa dopustili „istých previnení z hľadiska politického-slovenského. Tých však potrebujeme tu v Spišskej Novej Vsi, aby sme ich mohli postaviť pred súdy spravodlivosti – pred naše ľudové súdy, aby sa zodpovedali za svoje činy, ktorých sa dopustili v našom okrese a mohli byť spravodlivo, ale prísne súdení a odsúdení.“²³

²³ ŠA Levoča, pob. SNV, ONV SNS 1945 – 48 č. 429/45 prez.

Postupne sa aj domáce najvyššie miesta rozhodli zasiahnúť do tejto delikátnej otázky. Došlo k zložitým a zdĺhavým rokovaniam so sovietskymi zástupcami. Do prvých návratných transportov boli prednostne zaraďovaní práceneschopné a málovýkonné osoby. Priniesli domov prvé správy o ťažkom položení a smrti spoluväzňov. Otriasajúco pôsobil zoznam 370 mŕtvych krajanov, ktorý zostavoval smokovecký lekár Viktor Fiedler v táborovej nemocnici v Nuzale. Po trojnásobnom vyradení z transportu nedúfal, že sa vráti (prišiel až 14. júna 1949). Odovzdal zoznam spoluväzňovi učiteľovi Štefanovi Kušnírovi zo Spišskej Novej Vsi, ktorý ho 20. septembra 1947 priniesol domov. Informoval príbuzných a súdne orgány pri vyhlasovaní nezvestných za mŕtvych. Ďalší sa refazovite vracali s podlomeným zdravím, fyzicky a duševne vyčerpaní. Následky sa nepriaznivo prejavili v nasledujúcich rokoch. Niektorí boli internovaní aj po oficiálnom ukončení repatriácie odvečených v roku 1953. Mnohých doma očakávali nové perzekúcie, nedôvera a príkorie. Len hŕstka sa dožila priemerného veku. Zmienky o ich osude boli dlho tabuizované. Až po roku 1989 postihnutí a pozostalí sa začali domáhať satisfakcie a odškodnenia.

Druhá svetová vojna a jej dôsledky hlboko poznamenali dovtedajšiu historickú štruktúru nacionálne rozmanitej pospolitosti spišských okresov. Exilové a odbojové skupiny sa ešte počas vojny zaoberali projektom vytvorenia národného štátu Čechov a Slovákov. Pozornosť sa koncentrovala predovšetkým na povojnové postavenie nemeckej a maďarskej menšiny. Nastupujúce politické garnitúry prejavovali vážne obavy, aby sa neopakovali etnické konflikty a revizionistické aktivity z predmníchovskej republiky. V kruhoch londýnskej emigračnej vlády sa presadzovala požiadavka transferu väčšiny nemeckého obyvateľstva z územia ČSR a postupná asimilácia tých, ktorí by zostali po odsune. V roku 1943 prezident E. Beneš dosiahol v tejto veci podporu a súhlas vlády USA, Veľkej Británie a ZSSR. Právny základ odsunu bol potvrdený v 13. článku záverečnej správy konferencie víťazných veľmocí v Postupime. Povojnové prezidentské dekréty (na podmienky Slovenska ich aplikovala SNR) a následné opatrenia štátnych orgánov na základe uplatnenia nedemokratického princípu kolektívnej viny pozbavili občanov nemeckej a maďarskej národnosti základných občianskych práv. Výnimku

tvorili aktívni antifašisti. Výbory antifašistov najaktívnejšie pracovali v Kežmarku a Poprade.

Masové vysťahovanie spišských Nemcov malo svoju tragickú predohru už v jeseni 1944, keď vojenské a bezpečnostné orgány Nemeckej ríše za významného príspevku domácej DP a Heimatschutzu násilne evakovali väčšinu nemeckého obyvateľstva zo svojich domovov. Vtedy odišlo okolo 80 – 90 % spišských Nemcov. Ríšske orgány nadsadene vykazovali, že z horného Spiša ich bolo evakuovaných až 97 %. Mohli si zobrať so sebou bežné osobné potreby, ostatný majetok zostal pod kontrolou členov Heimatschutzu, ktorí zo Spiša odchádzali s poslednými nemeckými jednotkami. Veľkú časť majetku rekvirovala a zničila nemecká a maďarská armáda tesne pred ústupom. Len nehnuteľnosti a zvyšok hnutelného majetku ponechali na mieste. Jednotky ČA tento majetok považovali za trofejny a jeho značnú časť zhabali.

Po ustavení národných výborov opustený majetok evakuantov bol úradne inventarizovaný. Súčasne boli pridelené byty a hospodárske usadlosti novým obyvateľom, spravidla vojnovým poškodencom, sociálne slabým a zaslúžilým protifašistickým bojovníkom. Začala sa prvá spontánna fáza osídľovania. Od marca 1945 sa diala podľa dispozícií SNR. Postupne sa realizovali ďalšie pokyny o vnútených a dočasných správach do podnikov a živností. Snahou bolo obrobiť opustenú pôdu, zachrániť úrodu a obnoviť výrobnú činnosť.

Dňa 8. mája 1945 sa skončil vojnový požiar druhej svetovej vojny. Do pohraničia sa vracalo české obyvateľstvo, evakuovaní Nemci zo Slovenska museli pridelené sídla uvoľniť. Časť v rámci takzaného divokého odsunu bola vysťahovaná do Nemecka. Z obavy pred trestom niektorí predbežne nepočítali s návratom. Väčšina sa však usilovala všetkými možnými prostriedkami vrátiť do svojich sídlisk. Boli organizované zvláštne transporty, kolóny nákladných áut a z niektorých obcí stredného Spiša sa vracali evakuanti na vlastných vozoch s konskými poťahmi. Jedna z vlakových súprav z okresu Šluknov a Rumpurk bola 18. júna 1945 zastavená pri Přerove a nasledujúcu noc v katastri obce Horní Moštěnice príslušníci 17. pešieho pluku z bývalého 1. ČSAZ vypraveného z Prahy surovo zavraždili 265 osôb, z toho 71 mužov, 120 žien a 74 detí. Medzi obetami boli aj občania z Dobšinej, Mlynice, Kežmarku a z ďalších obcí.²⁴

²⁴ Tomáš STANEK a Lubor VÁCLAVŮ : Příklad Přerov 18. června 1945, in: *Historie a vojenství*, roč. 40, 1991, č. 3, s. 168 – 175.

Viacerí spišskí Nemci boli pri návrate zaistení už v Žiline a koncentrovaní do sústreďovacieho tábora v Novákoch. Ďalším sa podarilo vrátiť sa do pôvodných bydlísk. Dobové údaje odhadujú, že v lete 1945 sa vrátila ani nie polovica evakuantov. Viaceré príbytky boli už obsadené novými kolonistami. Podľa pokynov najvyšších orgánov národné výbory boli povinné zriaďovať pracovné tábory, do ktorých sa malo sústrediť všetko nemecké obyvateľstvo. Od Košíc po Spišskú Starú Ves bolo vytvorených okolo 20 táborov. Najväčšie boli v Kysaku, Jaklovciach, Krompachoch, Kvetnici, Matejovciach a inde.

Internovaní Nemci museli pracovať na rekonštrukčných prácach, predovšetkým pri obnove dopravy a pri stavebných i poľnohospodárskych prácach. Kontrolné orgány konštatovali v táboroch závažné stravovacie a hygienické nedostatky. Zistili rôzne neprístoynosti, nehumánne zaobchádzanie, krádeže a násilnosť. Ťažké podmienky internácie museli znášať aj ženy, deti a starší občania. Všeobecne sa predpokladalo, že organizovaný odsun sa zrealizuje ešte v letných a v jesenných mesiacoch 1945. Vzhľadom na vnútornú situáciu v Nemecku začal sa odsun až po dohode s veliteľstvami okupačných armád od 27. januára 1946. Predbežne väčšina internovaných zostala v táboroch.

Poverenie vnútra 23. marca 1946 vydalo *Smernice pre sústavný odsun Nemcov zo Slovenska*, v ktorých boli detailne rozpracované zásady výberu a evidencie osôb, ich sústreďovanie a technický postup pri príprave a vybavovaní transportov. Vznikli štyri odsunové tábory. Jeden z nich existoval v Gerlachovských kasárňach v Poprade. Pre Nemcov z dolného Spiša a z Medzeva sa vytvoril v Krompachoch (respektíve v Košiciach), ktorý sa neskôr zlúčil s popradským táborom. Od septembra 1946 existoval iba jediný tábor v Novákoch.

Zo Slovenska odišiel prvý transport 30. apríla 1946. Do konca októbra 1946 ich bolo vypravených 27. Z popradského zberného tábora odišlo päť transportov. V každom sa nachádzalo spravidla 1200 osôb. Podľa oficiálnych údajov do 1. októbra 1946 obeťou organizovaného odsunu bolo 32 450 osôb. Odvtedy už nedochádzalo k hromadným transportom. K 31. januáru 1947 bolo na Slovensku evidovaných 27 167 obyvateľov považovaných za Nemcov. Až do leta 1948 sa robili dodatočné revízie a kontroly, udeľovali výnimky, niektorí boli prepustení z táborov. Ďalší sa v kritických dobách ukryli. Niektorí z obavy pred odsunom spochybňovali údaje z predchádzajúcich sčítaní ľudu, pokúšali sa dokazovať slovenský

pôvod alebo činnosť v ľavicovom a odbojovom hnutí. Boli aj takí, čo sami požiadali o vysťahovanie k odsunutým príbuzným (takzvané spájanie rodín). Tento pohyb trval do roku 1953, kedy bolo občanom nemeckej národnosti priznané štátne občianstvo.

Spišskí Nemci ako svojrázne etnické spoločenstvo po svojom bohatom osemstoročnom pôsobení boli prinútení Spiš opustiť. Významnou mierou prispeli k rozvoju jeho hospodárskeho, spoločenského i kultúrneho života. Odsunom Nemcov stratilo Slovensko etnickú skupinu, ktorá po stáročia tvorila súčasť spoločenského a civilizačného úsilia a významnou mierou sa podieľala na pestrosti kultúrneho koloritu našej krajiny. Museli si hľadať obživu, zamestnanie, existenciu i novú domovinu v ťažkých podmienkach povojnového Nemecka. Pomáhali im charitatívne inštitúcie a spolky. Dňa 10. decembra 1949 si vytvorili strešnú krajskú organizáciu (*Landsmanschaft der Karpatendeutschen aus Slowakei*) a od januára 1950 začali vydávať mesačník *Karpatenpost*. Krajské hnutie dožíva do súčasnosti.

Hospodársky a spoločenský život sa postupne konsolidoval. Do popredia prichádzali nové úlohy a problémy. Obnovovala sa priemyselná a poľnohospodárska produkcia, jej objem ešte dlho nedosahoval úroveň z predvojnového roku 1937. Hlavných prevádzok sa dotýkali znárodňovacie procesy. V tomto kraji to boli v prvom rade bane, krompašské huty, strojárne v Prakovciach a Matejovciach a miestne elektrárne. Niektoré veľkostatky boli rozparcelované. Odchodom nemeckého obyvateľstva došlo k štrukturálnym zmenám hlavne v roľníckych usadlostiach a v živnostiach.

Vo všetkých sférach spoločenského života sa odzrkadľovali dôsledky nového politického systému. Sprievodným zjavom bol veľký pohyb obyvateľstva. Do spišských miest prichádzali ľudia z okolitého vidieka. Noví ľudia sa usadili v opustených domoch po nemeckom obyvateľstve. Viacerí prišli zo spustošených dedín Horehronia (Telgárt a Šumiac) a z obcí severného Spiša, kde bola 17. júla 1945 znovuustanovená poľsko-slovenská hranica v predmníchovskej podobe. Na stredný Spiš boli pridelovaní repatrianti z Maďarska a Rumunska. Naopak mnoho rodín odchádzalo za lepšími pracovnými príležitosťami do českých krajín alebo dostali pôdu v okresoch Rožňava a Tornaľa. Zo severovýchodných obcí sa občania rusínskej národnosti vysťahovali (*optovali*) do ZSSR. Len hŕstka židovského obyvateľstva prežila *holokaust* a vrátila sa po vojne do pôvodných sídlisk. Niektorí krátko po vojne odišli do Izraela. Zostali len zlomky občanov nemeckej

národnosti. Politické zmeny a radikálne zásahy do etnickej štruktúry výrazne poznamenali sociálnu skladbu a spoločenské pomery vo všetkých oblastiach. V roku 1946 bolo na Spiši evidovaných 183 470 obyvateľov, čo bolo v porovnaní s rokom 1940 menej o 19 169 osôb.

Významným meraním vplyvu politických strán a dôležitým predelom ďalšieho smerovania spoločnosti boli všeobecné voľby 26. mája 1946. K dvom dovtedajším stranám krátko pred voľbami pribudli Strana práce a Strana slobody. Tie ale nestačili hlbšie preniknúť do povedomia občanov i do novej politickej štruktúry. Strana práce sa opierala o funkcionárske jadro predvojnovy sociálnodemokratickej strany, najväčšie pozície získala v Spišskej Novej Vsi. Aprílová dohoda vedenia DS s katolíckou reprezentáciou výrazne

poznamenala volebné postoje. Ostrá predvolebná rivalita sa odohrávala najmä medzi KSS a DS. Predvolebné schôdze navštevovali poprední politici. Súperenie prenikalo aj do rokovania miestnych a okresných orgánov.

Voľby v celoštátnom meradle priniesli víťazstvo KSČ, získala 37,94 % hlasov. Komunisti tak spolu so sociálnymi demokratmi nadobudli v parlamente miernu väčšinu. Na Slovensku sa vytvorila diametrálne odlišná situácia. S prevahou zvíťazila DS (62,5 % hlasov). V spišských okresoch to bolo ešte o 5 % vyšším rozdielom. V okresoch Levoča a Spišská Stará Ves to bolo nad 78 %. Komunisti pozoruhodnejší výsledok dosiahli len v Gelnickom okrese (44,8 %). Nad celoslovenským priemerom boli výsledky v Starej Lubovni (33,5 %).

Volebné výsledky v spišských okresoch

Okres	Počet platných hlasov	SP	DS	KSS	SS
Gelnica	11 221	2,1	50,4	44,8	2,1
Kežmarok	14 259	1,3	66,7	29,5	2,4
Levoča	13 883	1,1	79,0	19,1	0,8
Poprad	17 068	3,3	64,9	30,2	1,6
Spišská Nová Ves	20 147	5,7	68,8	24,3	1,2
Spišská Stará Ves	5 488	0,7	78,5	19,4	1,4
Stará Lubovňa	11 449	1,1	64,7	33,5	0,5
Spišské okresy	93 515	2,6	67,2	28,8	1,4
Slovensko	1 559 492	3,1	62,5	30,6	3,8

Na základe volebných výsledkov sa rekonštruovali okresné i miestne národné výbory. Rokovania boli neobyčajne zložité. Vo všetkých okresoch získala prvenstvo DS a zo 199 spišských obcí iba v 20 dosiahla väčšinu KSS. V činnosti národných výborov sa presadzovala obnova národného hospodárstva, príprava a plnenie dvojročného plánu a úsilie o ekonomický a sociálny rozvoj. Prvá industrializačná vlna sa týkala tejto oblasti len čiastočne, najdôležitejším novým podnikom sa stali elektrotechnické prevádzky v Krompachoch. Naďalej vážnou úlohou bola zásobovacia situácia a riadená distribúcia základných potrieb. V poľnohospodárskych lokalitách najaktuálnejšou bola parcelácia veľkostatkov a rozpis povinného odovzdávania produkcie. Pri riešení všetkých závažných otázok dochádzalo k odlišným politickým postojom a rozporom.

Politická situácia sa v celoštátnych reláciách postupne vyostrovala. Komunisti navrhovali stále radikálnejšie zásahy do vlastníckych pomerov. Na základe troch pražských dohôd sa čoraz viac okliešťovala právomoc slovenských národných orgánov. Občianske nekomunistické strany, vrátane DS, zaujali prevažne obranné

pozície s cieľom upevniť princípy parlamentnej demokracie, odmietali formu mimoparlamentného nátlaku. Možné rozuzlenie predpokladali v budúcich voľbách. Vnútropolitické smerovanie významne ovplyvňovali aj zhoršujúce sa vzťahy medzi USA a Sovietskym zväzom a nástup studenej vojny. Postupne sa vytvárala sústava stredoeurópskych štátov, ekonomicky i zahraničnopoliticky jednostranne orientovaných na Sovietsky zväz a začiatky uplatňovanie sovietskeho modelu vo všetkých oblastiach vnútropolitického života.

K vážnemu mocenskému stretnutiu na Slovensku došlo už na jeseň 1947. Komunistom sa podarilo ovplyvňovať pozície odbojových zväzov, najmä partizánov, potom odborové skupiny. Aj tunajšie odbojové i odborové organizácie v telegramoch ústredným orgánom žiadali rekonštrukciu Zboru povereníkov, prijatie niektorých populistických zákonov presadzovaných KSČ a do NF žiadali pribrať zástupcov odbojových, odborových a roľníckych zväzov. Pozícia ľavicových síl sa posilňovala. Z krízy vyšla DS značne oslabená. Komunistom sa podarilo podstatne eliminovať výsledky májových volieb z roku 1946. Udalosti

na Slovensku boli istou generálkou na mocenský zvrat vo februári 1948 v celom Česko-Slovensku.

IV. Kultúrno-spoločenský život v rokoch 1918 – 1948

Sociálnopolitické zmeny modifikovali základy formovania vyšších civilizačných hodnôt a rozvoja kultúrno-spoločenského života. Rozhodujúcim medzníkom bol vznik ČSR. Odstránením maďarizačného tlaku sa vytvorili predpoklady pre národnú a kultúrnu obrodu i seberealizáciu slovenskej spoločnosti. Imanentnou súčasťou tohto procesu bolo pozdvihnutie celkovej vzdelanostnej úrovne, poslovenčenie, demokratizácia a rozvoj školskej sústavy, vytvorenie inštitucionálnej základne pre rozmach všetkých oblastí kultúry, osvety i umenia a prostredníctvom rozvinutej spolkovej siete zapojenie širokých vrstiev obyvateľstva do kultúrno-spoločenských a ľudovýchovných aktivít. Osobitný nádych mali strety medzi oficiálnou etatistickou ideológiou čechoslovakizmu a slovenskou národnou samobytnosťou. V spišskom regióne v dôsledku historickej multietnickej štruktúry participovali na rozvoji kultúrno-spoločenského života aj tunajšie národnostné menšiny. Osobitný zástoj mali aktivity nemeckého obyvateľstva.

Predpokladom rozvoja kultúrno-spoločenského života bolo vybudovanie školského systému. Školstvo na Spiši nadviazalo na bohaté tradície, najmä stredné školy v Levoči, Kežmarku, Spišskej Kapitule a Spišskej Novej Vsi patrili medzi popredné ústavy už v Uhorsku, vyhľadávali ich študenti aj z okolitých žúp.

Základný zlom bolo zavedenie slovenského jazyka do vyučovacieho procesu na všetkých stupňoch škôl. V marci 1919 prišiel do Levoče, Spišskej Novej Vsi a Kežmarku referent školstva na Ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska Anton Štefánek. Oficiálne prevzal stredné školy pod štátnu správu a udelil direktívy pre ukončenie školského roku 1918/1919. Župan prostredníctvom novovymenovaných školských inšpektorov urýchlene zabezpečoval obnovu vyučovania. Problémom sa stal akútny nedostatok pedagógov. Mnohí učitelia jazyk slovenský neovládali. Další odmietli zložiť sľub vernosti novému štátu. Boli penzionovaní alebo odišli do Maďarska. Do začiatku nového školského roku 1919/1920 väčšina rodákov z územia Slovenska zložila požadovanú úradnú prísahu a bola ustavená do školských služieb. Na pomoc prišli aj pedagógovia z českých

krajin, najmä na meštianky a stredné školy. Učili na slovenských i nemeckých školách. Ďalším závažným problémom bol nedostatok školských učebníc.

Postupne sa vytvárala sieť základných a stredných škôl v súlade s možnosťami, princípmi a požiadavkami nového štátu. Prihliadalo sa aj na potreby národnostných menšín. Za výdatnej pomoci štátu sa mohli rozvíjať nemecké a rusínske školy. Celkový rozvoj školstva aj napriek vnútorným ťažkostiam bol evidentný. Bola prakticky odstránená negramotnosť. Zaviedla sa povinná osemročná dochádzka, vzrástli školy vyššieho typu.

V spišských okresoch k 20. novembru 1929 bolo 232 ľudových škôl, z čoho bolo 172 so slovenskou vyučovacou rečou, 47 s nemeckou a 13 bolo rusínskych škôl. Z 12 meštianok boli 3 nemecké. V Kežmarku, Levoči, Spišskej Novej Vsi a v Spišskej Kapitule bolo 14 stredných a odborných škôl, z čoho boli 4 nemecké. Zostali štátne, cirkevné a súkromné školy. Závažným nedostatkom bolo nerovnomerné rozloženie škôl vyššieho typu. V okresoch Gelnica, Poprad a Stará Ľubovňa nebola žiadna stredná škola. V okrese Spišská Stará Ves sa prvá meštianka otvorila až v roku 1936. V niektorých mestách počiatky detských opatrovní (materských škôl) možno sledovať od konca 19. storočia. V medzivojnovom období ich počet len nepatrne vzrástol. V poslednom predvojnovom roku ich bolo 27, navštevovalo ich 1264 detí, v školskom roku 1945/1946 počet detí vzrástol na 2029 v 31 školách. Znamenalo to, že iba 15 % obcí malo materskú školu.

Štruktúra školskej siete sa v podstate nezmenila ani v období prvej Slovenskej republiky. Pedagógovia z českých krajín a učitelia židovského pôvodu museli opustiť dovtedajšie miesta, snahou nového režimu bolo ovplyvňovať školskú výchovu v duchu vládnej ideológie. Zákon o ľudových školách z roku 1940 rozdelil školy na obecné a cirkevné. Z doterajších štyroch typov gymnázií sa utvorila jednotná stredná škola pod názvom gymnázium. V Poprade sa otvorila 1. septembra 1939 prvá stredná škola – Obchodná akadémia. Pozoruhodný bol rozmach Bafovej školy práce vo Svite s vyše 500 žiakmi v roku 1944 a v roku 1948 dokonca so 735 žiakmi.

Nariadeniami SNR č. 5 zo 6. septembra 1944 a č. 34 zo 16. mája 1945 boli poštátnené školy všetkých kategórií a nariadením č. 47 z 26. mája 1945 prešiel do rúk štátu majetok fyzických osôb a právnických osôb, ktorý slúžil školským účelom a ubytovaniu učiteľských síl a iných školských zamestnancov. Ideologická náplň školstva sa prispôsobila duchu vládneho programu.

Základnú sieť v spišských okresoch v školskom roku 1945/1946 tvorili 3 gymnáziá, 3 učiteľské ústavy, 1 priemyselná škola, 1 ústav pre vzdelávanie učiteliek domácich náuk, 2 obchodné učilišťa, 1 odborná škola pre ženské povolania, 1 odborná hospodárska škola, 17 ľudových hospodárskych škôl, 4 školy pre defektnú mládež, 201 ľudových škôl, 10 učňovských škôl, 15 meštianskych škôl a 1 továrnska škola. Charakter vysokej školy si stále udržiaval kňazský seminár v Spišskej Kapitule. V porovnaní s regiónmi s podobnou sociálnou štruktúrou i veľkosťou tunajšie školstvo malo adekvátnu sieť a zodpovedajúcu úroveň, dokonca v mnohých ukazovateľoch prevyšovalo celoslovenský priemer.

Všetky školy v tunajších mestách a základné školy vo vidieckych obciach neplnili iba vzdelávaciu funkciu, stali sa oporou rozvoja miestnej kultúry, ľudovýchovnej práce i osvety, združovali záujemcov o ochotnícke divadlo, poskytovali knižničné služby. Učiteľia sa stávali dôležitými činiteľmi ľudového vzdelávania, kultúry a osvety. Osobitne treba vyzdvihnúť poprevratové kurzy slovenského jazyka pre dospelých, poriadanie príležitostných slávností i majálesov a záujmové kurzy pre rozličné občianske skupiny.

Spoločenská diferenciácia i demokratický charakter politického systému v medzivojnovom období iniciovali akceleráciu i diverzifikáciu kultúrnych a záujmových aktivít a neobyčajne pestrú organizačnú škálu rozličných spolkov a združení. Niektoré mali len miestny, prípadne regionálny charakter, alebo boli lokálnymi pobočkami celoslovenských či celoštátnych korporácií. Poriadali kultúrno-vzdelávacie prednášky, ochotnícke divadelné predstavenia, koncerty, kabarety a zábavné podujatia. Ich aktivita významnou mierou obohatila kultúrny život, pozitívne pôsobila na rozvoj umeleckých záujmov, prispela k zblíženiu ľudí, k tvorivému využívaniu voľného času a zábave.

Spočiatku významnú národnouvedomovacia prácu plnili Slovenské besedy. V dôsledku politickej diferenciácie ale strácali pôvodný celonárodný charakter. Do popredia sa dostávali odbory Matice slovenskej a zbory Slovenskej ligy. Pri rozvoji nemeckého národného povedomia zohrali dôležitú funkciu miestne skupiny Nemeckého kultúrneho zväzu (*Deutscher Kulturverband*). Významnú úlohu zohrali sudetonemeckí učiteľia. Viacerí farári, organisti a učiteľia viedli náboženské i svetské spolky a spevácke zbory mládeže a dospelých. Zo ženských spolkov aktívne pracovali skupiny Živeny, v mestách poriadali spoločenské večierky, kurzy a výstavy ručných prác a sociálne akcie. Kultúrnu a charitatívnu činnosť rozvíjal aj Židovský spolok žien, najmä v Spišskej Novej Vsi a v ďalších mestách s väčšou koncentráciou židovského obyvateľstva. Z charitatívnych spolkov pozoruhodnú aktivitu rozvíjal Červený kríž. Vo vlastnej réžii vydržoval nemocnicu v Spišskej Sobotě. Miestne skupiny zohrali dôležitú úlohu pri samaritánskych kurzoch a civilnej ochrane koncom tridsiatych rokov a v období druhej svetovej vojny.

Koordinačnú funkciu plnil Okresný osvetový zbor a jeho miestne osvetové komisie. Ich aktivity sa prejavili najmä pri poriadaní štátnych osláv, pri ľudovýchovných a vzdelávacích prednáškach a kurzoch, podporovali kultúrne podujatia a činnosť kolektívov ľudovej umeleckej tvorivosti. P. Zmátlo odhaduje, že pred rokom 1918 bolo na Spiši okolo 150 – 200 spolkov (z nich významnú časť tvorili miestne kasína), v priebehu medzivojnových rokov ich počet vzrástol takmer na šesťnásobok a podstatne sa zmenil ich záujmový diapazón. Charakter, náplň činnosti a členská základňa boli neobyčajne pestré. Často sa zameraním i personálne navzájom prekrývali. Nejednému občanovi bol zároveň funkcionárom alebo členom viacerých spolkov.²⁵

Počet spolkov v spišských okresoch v októbri 1938

Okres	Počet	Slovenské a české	Kultúrne
Gelnica	235	182	152
Kežmarok	164	82	122
Levoča	163	121	119
Poprad	146	111	106
Spišská Nová Ves	249	225	164
Spišská Stará Ves	48	30	35
Stará Ľubovňa	90	65	60
Spolu	1092	813	755

²⁵ Peter ZMÁTLO : *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období*. Bratislava 2005, *passim*.

V zberateľskej, dokumentačnej a popularizačnej činnosti pokračovali aj v medzivojnovom období Tatranské múzeum vo Veľkej, Karpatské múzeum v Poprade a Spišské múzeum v Levoči. Boli budované na spolkovom základe. Zásluhou nadšených pracovníkov a členov mestských zastupiteľstiev v roku 1931 bolo otvorené Mestské múzeum v Kežmarku a v roku 1938 v Gelnici. Múzeá zachránili mnohé pamiatky a zaslúžili sa o príležitostné výstavy výtvarného umenia, poľovníctva, turistického ruchu a o organizovanie školských exkurzií.

Priekopníkmi ľudovej osvety a kultúrnej aktivity boli divadelní ochotníci. Slovenské divadlo pred prevratom bolo na Spiši len v začiatkoch. Už začiatkom roku 1919 hrali na niektorých miestach prvé predstavenia ochotníci z Liptova. Postupne ich príklad nasledovali aj domáci. Najväčšiu agilitu vyvíjali ochotníci z Veľkej. Vo februári 1919 nacvičili ľudovú divadelnú hru Ferka Urbánka *Škriatok*. Ochotnícke divadlo sa veľmi rýchle rozšírilo aj na vidiek. Predovšetkým v okresoch Spišská Nová Ves a Levoča. V roku 1932 v Spišskej Novej Vsi vznikol divadelný spolok *Hviezdoslav*. Ožilo aj nemecké ochotnícke divadlo. Populárne boli hlavne predstavenia v domácom nárečí. Prehliadkou ochotníckej tvorivosti bývali pravidelné súťaže, od konca tridsiatych rokov sa konali v Levoči. V roku 1946 bolo registrovaných 23 divadelných spolkov. Predstavenia sa konali zvyčajne v priestoroch školy. V tomto období jestvovalo iba 15 kultúrnych domov. Významnú rolu pritom zohrali miestni učitelia.

Svedectvom rozvoja kultúrno-spoločenského života je aj vydávanie a šírenie knižnej, časopiseckej i novinovej produkcie. Národná retrospektívna bibliografia za roky 1919 – 1938 registruje 78 titulov časopisov a novín, ktoré mali vydavateľa alebo tlačiaru na Spiši, z nich bolo 40 slovenských, 21 nemeckých a 17 maďarských. Mnohé z nich sa orientovali na regionálnu vlastivednú problematiku. V uvedenom časovom rozpätí našlo na Spiši svojho vydavateľa 129 slovenských kníh, Sauterovo vydavateľstvo a tlačiareň v Kežmarku vydávali nemecké i maďarské publikácie.

V oblasti knižnej kultúry najdôležitejšie postavenie zaujali obecné knižnice. Pre ich vznik a rozvoj sa vytvárali predpoklady už od roku 1919. Knižničný zákon ukladal obecným zastupiteľstvám zriaďiť knižnicu, každoročne preliminovať na nákup kníh 0,50 Kč na obyvateľa obce, zvoliť knižničnú radu a knihovníka. Realizácia zákona vzhľadom na slabé finančné možnosti obcí narážala na značné ťažkosti. V roku 1937 bolo na Spiši 196 slovenských, 40 nemeckých, 8 rusínskych

knižníc a 1 maďarská. Mali 60 866 zväzkov, 11 743 čitateľov a 97 860 výpožičiek. Koncom vojny viaceré knižnice utrpeli veľké škody a ich obnovu ovplyvnili tiež politické zmeny. V roku 1946 štatistika registrovala 136 knižníc s 28 555 zväzkami.

V polovici dvadsiatych rokov 20. storočia sa objavil rozhlas. Traduje sa, že prvý rozhlasový prijímač si údajne opatril pre svoju kaviareň popradský hotelier Politzer v septembri 1924. Zachytil vysielanie Prahy, Budapešti, Viedne a Berlína. Postupne si rádiá obstarali niektorí okresní náčelníci, notári, učitelia, farári a majetnejšie skupiny obyvateľstva. Koncom tridsiatych rokov v jednotlivých okresoch stredného a dolného Spiša sa odhadovalo okolo 80 – 120 príjmačov. Plošná elektrifikácia umožnila pomerne rýchly rast majiteľov. V roku 1946 štatistika už evidovala 6854 rozhlasových koncesionárov. Najmä košické rozhlasové štúdio spravodajsky, náučnými prednáškami a reportážami pokrývalo už od svojho vzniku v roku 1927 aj túto oblasť. V rokoch Slovenskej republiky v niektorých mestách sa začal využívať miestny rozhlas.

Dôležitým prostriedkom rozvoja kultúrno-spoločenského života boli kiná. Prvý kinematograf údajne zhliadli obyvatelia Levoče ešte v roku 1897. Postupne na Spiš prichádzali putovné kiná. Od roku 1910 sa v mestách otvárali stále kiná. V medzivojnovom období sa ich sieť rozširovala, permanentne sa zvyšovala popularita filmových predstavení. V roku 1946 bolo 19 kín s 5863 miestami. Jedine v okrese Spišská Stará Ves vtedy neexistovalo ani jedno stále kino.

Okrem svojej hlavnej spoločenskej funkcie pri záchrane pred požiarom a živelnou pohromou aktívne sa zúčastňovali kultúrno-spoločenského života aj miestne dobrovoľné hasičské zbory. Najmä v spišských mestách mali dávnu a bohatú tradíciu. V medzivojnovom období nastal búrlivý rozmach, od polovice dvadsiatych rokov sa vytvorili miestne zbory takmer v každej obci. Ich majetok a výstroj zaznamenali búrlivý rozmach. Patrili do nemeckých alebo slovenských okresných a ústredných zväzkov. V zmiešaných obciach jestvovali popri sebe oba zbory. Známe boli hasičské dychovky, divadelné predstavenia, plesy a zábavy.

Zrod česko-slovenského štátu znamenal výrazné zmeny vo všetkých oblastiach duchovného života. Poskytol priaznivejšie možnosti kreatívnej kultúrnej, umeleckej a vedeckej sebarealizácie. Jedno z najvýznamnejších centier duchovnej kultúry s celonárodným dosahom predstavovala Spišská Kapitola. Krátko po prevrate zomrel v Budapešti dovtedajší biskup Alexander Párvy,

známy svojou maďarizáciou cirkevného a verejného života. Po krátkej peripetii kapitula zvolila za vikára národnevedomelého Štefana Mišíka. Ten si v máji 1919 povolal na post vedúceho diecéznej kancelárie Jána Vojtaššáka, ktorý sa stal o niekoľko mesiacov biskupom Spišskej diecézy. Aj jeho pričinením sa mohli rozvíjať duchovné aktivity. Intelektuálnym strediskom sa stal tunajší kňazský seminár a učiteľský ústav. Na oboch vyšších školských zariadeniach pôsobilo niekoľko významných predstaviteľov náboženského, vedeckého a umeleckého života, mnoho kňazov a pedagógov pod ich vplyvom tvorivo zasiahlo do všetkých oblastí duchovnej kultúry.

Teologickú spisbu obohatil markušovský rodák Štefan Faith, v r. 1924-1936 profesor dogmatiky, morálky a pastorálky, neskorší dekan bratislavskej bohosloveckej fakulty. Od roku 1922 profesorom filozofie a dlhoročným akademickým funkcionárom bol František Skyčák, jeden z najplodnejších katolíckych publicistov svojej doby. Písal filozofické úvahy, náboženské didaktické poviedky, črty, recenzie a referáty o hudobnom živote na Spiši. Zakladateľom slovenského cirkevného dejepisectva bol spišskopodhradský rodák Jozef Špirko, vysokoškolský učiteľ cirkevného práva, dejín, dogmatiky a sociológie, známym sa stal najmä svojím dvojzväzkovým priekopníckym a dodnes neprekonaným dielom *Cirkevné dejiny s osobitným zreteľom na vývin cirkevných dejín Slovenska*. Veľkú pozornosť venoval umelecko-historickým pamiatkam Spiša. Rozsiahlou historickou, kulturologickou a literárno-historickou a kritickou činnosťou sa zaoberali Alojz Miškovič, Ladislav Hanus, Jozef Kútnik-Šmálov.

Literárna jednota sv. Pavla v kňazskom seminári a Samovzdelávacie krúžok Jána Hollého na učiteľskom ústave boli organizátormi kultúrnych podujatí, na ktorých odzneli prednášky, ukážky literárnych diel, recitácií, literárne a umelecké súbegy a hudobné vystúpenia. S týmto prostredím je úzko spätá aj literárna tvorba popredných predstaviteľov skupiny katolíckej moderny, predovšetkým Janka Silana, Paľa Olivu, Jozefa Šveca-Stankovjana a Mikuláša Šprinca.

Z ostatných predstaviteľov kultúrnych a umeleckých aktivít, ktorí pôsobili na Spiši, možno spomenúť najmä viacerých dirigentov, zbormajstrov i skladateľov, akými boli Augustín Deršák, Eduard Nademlýnský, Vojtech Mádlo, Anton R. Spišiak, Ján Móry, Fraňo Dostalík, Františkej Bureš, Ladislav Stanček a ďalší. V regióne pôsobili aj viacerí výtvarní umelci, predovšetkým to bol maliar Jozef Hanula, Ján Polom, Karol Šováňka, Eugen Chrien, Jozef Fabíni a mnoho tatranských

maliarov. Diapazón kultúrnej a umeleckej činnosti bol pomerne rozsiahly so širokým okruhom tvorcov a interpretov.

Štát zabezpečoval a kontroloval služby verejného zdravotníctva. Základom bol uhorský zákon z roku 1876. Neskoršie novelizácie ho prispôbovali novým podmienkam. Od roku 1923 dôležitú riadiacu inštanciu predstavovali okresné úrady, kontrolné funkcie vykonával okresný lekár. Základnou jednotkou i prvostupňovým kontaktom zdravotníckej starostlivosti bol štátny obvodný lekár. V spišských okresoch koncom predmníchovskej republiky bolo 28 zdravotných obvodov. Svoje súkromné ordinácie si zakladali odborní lekári. Zriaďovali sa poradenské strediská pre boj so sociálnymi chorobami, najmä s tuberkulózou, zvýšila sa starostlivosť o matky a dieťa. Verejné nemocnice sa rozširovali. Budovali sa liečebné ústavy a sanatória. Tatranská poloha a klíma akcelerovali ich rozvoj. V roku 1937 v spišských okresoch bolo 18 liečebných ústavov a nemocníc s lôžkovou kapacitou 2949 postelí. Celkove pôsobilo v tomto regióne 104 lekárov a 29 lekární. V rokoch 1867 – 1945 ich združoval agilný Spolok spišských lekárov. Pochopiteľne vojnové a povojnové časy negatívne poznamenali aj oblasť zdravotníctva. K 1. januáru 1947 bolo registrovaných 45 lekárov, 25 lekární, 7 nemocníc a 12 sanatórií a ozdravovní. V tatranských liečebniach pôsobilo mnoho vynikajúcich odborníkov známych nielen úspešnými liečebnými metódami, ale aj bohatou odbornou publikačnou aktivitou a verejno-popularizačnou činnosťou. V nemocniciach pôsobili predovšetkým uznávaní chirurgovia. Najlepšiu povest' na Spiši mala Krajská nemocnica J. Rumanna v Levoči a Nemocnica ČK v Spišskej Soboti.

Do kultúrno-spoločenského života sa postupne zaraďovalo aj telovýchovné hnutie a športová činnosť. Významnou mierou ovplyvňovali mládež i značnú časť verejnosti. V medzivojnovom období nadobúdali širšiu organizačnú štruktúru a rozvoj. Vznikali početné spolky a kluby. Uprednostňovali sa športy, pre ktoré boli najpriaznivejšie prírodné a materiálne podmienky. Boli to predovšetkým turistika, horolezectvo, futbal, tenis, stolný tenis, neskôr kanadský hokej, lyžovanie a ďalšie športy. Dôležitú úlohu zohralo skvalitnenie telocviku ako povinného vyučovacieho predmetu na všetkých školách. Deti a mládež tu získavali prvé skúsenosti z pravidelného cvičenia a zo športového súťaženia. Výkonnostní športovci sa zapájali do pravidelných miestnych, oblastných i krajských súťaží a podujatí. Chýbali

ale telovýchovné zariadenia, telocvične, ihriská a kvalifikovaní pedagógovia a tréneri.

Pri vzniku a počiatkoch rozbehu turistického a športového diania na Spiši priekopnícku úlohu zohral Uhorský karpatský spolok, ktorý vznikol v roku 1873. Po vytvorení ČSR obnovil svoju činnosť pod názvom Karpatský spolok (*Karpathenverein*). Mal okolo 35 – 40 miestnych skupín s takmer 3000 členmi. Zameriaval sa najmä na organizovanú turistiku, alpinizmus, zimné športy a tenis. Zaslúžil sa o budovanie turistických trás a útulní, podporoval tatranský výskum a muzeológiu, vysoko treba oceniť jeho podiel na propagácii Vysokých Tatier a cestovného ruchu. Funkcionársky káder tvorili príslušníci Spišsko-nemeckej strany (ZDP). V roku 1940 až do úradného rozpustenia v roku 1945 spolok sa pričlenil do ústredia pod vedením Nemeckej strany (DP). V mnohých obciach s nemeckým obyvateľstvom postupne získaval pozície konkurenčný Nemecký telocvičný spolok (*Deutscher Turnverein*), ktorý oporu hľadal v mládeži a zaradil sa do okruhu inštitúcií Karpatonemeckej strany (KdP) a neskôr Nemeckej strany (DP).

Osobitnú kapitolu v telovýchovnom hnutí predstavovala činnosť telovýchovných jednot Sokola, ktoré vznikali od roku 1919 pričinením českých úradníkov, učiteľov a dôstojníkov. Najaktívnejšie sokolské jednoty boli v Poprade-Veľkej, Levoči, Spišskej Novej Vsi. Obohatili nielen telovýchovný život, ale aj kultúrno-osvetovú činnosť a posilňovali brannú a štátotvornú výchovu obyvateľstva. Koncom roku 1938 ich majetku sa zmocnili oddiely HG a režimom podporované spolky. Vznikali aj ďalšie telovýchovné spolky, hlavne katolícky Orol, robotnícke telovýchovné jednoty a v prostredí židovského obyvateľstva spolky Makkabi.

V mnohých tunajších mestečkách sa vytvárali športové kluby, predovšetkým sa venovali futbalu. Najväčšie úspechy dosiahli kluby v Poprade, Spišskej Novej Vsi, Kežmarku a v Levoči. Pričinením Baťovho koncernu najúspešnejším bol AC Svit, ktorý bol účastníkom celoslovenskej futbalovej ligy. Ostatné kluby hrali pravidelné regionálne súťaže. Futbal si získaval obľubu aj vo vidieckych sídlach. Tunajšie stredné školy sa zaslúžili o začiatky ľahkej atletiky, volejbalu a basketbalu. V niektorých mestách sa poriadali pravidelné tenisové turnaje za účasti popredných hráčov z ČSR, Poľska i Maďarska.

Už v Karpatskom spolku sa ujímal bandy hokej. Postupne ho vytlačil kanadský hokej. Záujem podnietilo usporiadanie 10. majstrovstiev Európy 9. – 11. januára 1925 na Štrbskom Plese a Starom

Smokovci. V roku 1926 bol založený ŠK Vysoké Tatry, ktorý po zlúčení s HC Poprad, vytvoril silné hokejové mužstvo. Viackrát získalo titul majstra Slovenska. V sezóne 1936/1937 a 1937/1938 bolo účastníkom celoštátnej hokejovej ligy. Počínalo si tu nadmieru úspešne. Aj vo vojnových a povojnových rokoch popradskí hokejisti hrali poprednú rolu v slovenskom hokeji.

Významné úspechy dosiahli spišskí športovci v lyžovaní. Mnohí získali tituly majstrov ČSR a Slovenska. V roku 1935 sa konali vo Vysokých Tatrách preteky FIS. Na IV. Zimných olympijských hrách v Garmisch-Partenkirchene v roku 1936 sa umiestnil ždiarsky rodák Lukáš Mihalák ako najlepší Stredoeurópan na desiatom mieste v behu na 18 km a ako člen štafety 3x10 km získal tretie miesto. Pred ním výrazný úspech dosiahol levočský rodák Alexander Barta, ktorý na VIII. Letných olympijských hrách v Paríži v roku 1924 ako člen česko-slovenského družstva v šerme šablou skončil na 4. mieste.

Telovýchova a šport sa stávali súčasťou spoločenského života. Získavali stále viac priamych aktérov, nadobúdali charakter pravidelnosti a organizovanosti, púťali stále väčší počet priaznivcov a širší okruh záujemcov. Telovýchovné spolky zohrávali dôležité funkcie vo verejnom živote, významnou mierou obohatili spoločenský a kultúrny život.

V. Osobnosti

ČARNOGURSKÝ Pavol (1908 – 1992) - učiteľ, poslanec Slovenského snemu, publicista. Narodil sa v Malej Frankovej, študoval na Rímskokatolíckom učiteľskom ústave v Spišskej Kapitule a na Štátnom reálnom gymnáziu v Levoči. V rokoch 1928 – 1930 bol učiteľom na ľudovej škole v rodnej obci, potom vo Vajnorochoch. V decembri 1938 stal sa členom Snemu Slovenskej krajiny, od marca 1939 bol poslancom Slovenského snemu. Vo svojej publicistickej a verejnopolitickej činnosti často venoval pozornosť Zamaguriu. Patril k polonofilskému a umiernenému ľudáckemu krídlu z okruhu K. Sidora. Spolupracoval s demokratickými odbojovými skupinami. V diplomatickej pošte z Ríma prenášal peniaze pre poľský domáci odboj a sprostredkoval jeho kontakty so zahraničnými centrami. Na jar 1944 predložil vláde memorandum o politickej situácii na Zamagurí. Predsedníctvo HSLS 27. mája 1944 ho pozbavilo poslaneckého mandátu, ale o rozhodnutí nebol informovaný. Od 2. septembra 1944 sa zdržoval v rodnej obci, spolupracoval s partizánskymi

skupinami, pomáhal perzekvovaným a organizoval revolučné národné výbory. Narukoval do česko-slovenskej armády, zúčastnil sa na prípravných rokovaní o vzniku kresťansko-demokratickej strany, bol redaktorom Katolíckych novín, viackrát súdený a väznený, od roku 1951 robotníkom. Napísal viacero memoárov ladených monografií, štúdií a článkov.

DRÁHOVSKÝ Rudolf (1891 – 1945) – verejný činiteľ pochádzajúci z Lužian. V rokoch 1928 – 1939 bol riaditeľom spotrebného družstva Budúcnosť v Spišskej Novej Vsi. Zaslúžil sa o rozvoj spotrebných družstiev. Patril k popredným funkcionárom sociálnodemokratickej strany, v r. 1929 – 1938 bol členom krajinského zastupiteľstva a 1934 – 1939 predsedom Národohospodárskeho podtatranského zboru. V r. 1930 – 1938 zastával úrad starostu mesta Spišská Nová Ves. V Žiline sa zapojil do antifašistického odboja. Zahynul v koncentračnom tábore Mathausen.

DEVEČKA Ondrej (1884 – 1967) – evanjelický farár, stredoškolský profesor, verejný činiteľ. Pochádzal z Palúdzky. V rokoch 1923 – 1948 bol profesorom a riaditeľom Obchodnej školy v Kežmarku. Stal sa popredným činiteľom agrárnej strany, redigoval regionálne noviny. V rokoch 1933 – 1934 zastával úrad vládneho komisára v Kežmarku. V rozmedzí rokov 1918 – 1920 a 1935 – 1939 bol poslancom NZ a v roku 1945 – 1946 poslancom SNR. Zúčastnil sa demokratického odboja. Patril k zakladateľom DS. Po vojne sa stal prvým predsedom ONV v Kežmarku.

FRAŠTIA Roman MVDr. (1898 – 1983) – zverolekár, verejnopolitický činiteľ, pôvodom z Námesťova. Koncom roka 1924 sa stal veterinárnym lekárom v Kežmarku. Patril k funkcionárom HSLS a HG. Od roku 1941 bol poslancom Slovenského snemu. Pomáhal židovským občanom a odboju. Intervenoval za zatknutých občanov v jeseni 1944. Po vojne bol opäť zverolekárom v Kežmarku.

GABRIEL Vojtech MUDr. (1907 – ?) – lekár, verejnopolitický činiteľ. Narodil sa v Spišskej Belej. Lekárske povolanie vykonával v Nižnom Medzeve, Spišskej Belej a v Kežmarku. Bol predsedom Spolku nemeckých lekárov na Slovensku, funkcionárom DP a FS. Od roku 1941 sa stal poslancom Slovenského snemu. V roku 1944 evakuoval do Nemecka.

GUHR Michal MUDr. (1873 – 1933) – lekár-ftizeológ a organizátor športu. Pochádzal z Veľkého Slavkova. Bol spolumajiteľom a šéflekárom sanatória v Tatranskej Polianke. Liečil Basedowovu chorobu, tuberkulózu a astmu. Propagátor lyžovania, turistiky a alpinizmu, od roku 1922

predseda Karpatského spolku a Spolku spišských lekárov. Zomrel v Spišskej Sobotě.

HANULA Jozef (1863 – 1944) – maliar, učiteľ, pôvodom zo Sliachov. V rokoch 1878 – 1880 bol maliarskym pomocníkom v Spišskej Kapitule. V rokoch 1896 – 1918 pôsobil ako slobodný umelec v Chradi nad Hornádom. Po roku 1918 vyučoval na meštianskej škole v Spišskej Novej Vsi. V r. 1919 – 1922 bol redaktorom slovenského týždenníka *Tatry*. Venoval sa reštaurátorským prácam, maľovaniu kostolných interiérov, portrétov a kompozícií. Zomrel v Spišskej Novej Vsi.

HEFTY Gyula Ándor (1888 – 1957) – učiteľ, publicista, politik, organizátor športu. Narodil sa v Bratislave. V rokoch 1911 – 1919 bol učiteľom na obchodnej škole v Kežmarku. Stal sa známy ako horolezec, organizátor horolezeckých a lyžiarskych kurzov a pretekov. Redaktor týždenníka *Karpathenpost*. Od roku 1918 bol tajomníkom Nemeckej národnej rady. Exponoval sa za integritu Uhorska. V r. 1919 – 1920 bol tajomníkom miestnej organizácie Sociálnodemokratickej strany a v roku 1920 – 1922 tajomníkom Spišskonemeckej strany. Nedostal česko-slovenské štátne občianstvo. Bol niekoľkokrát vypovedaný z ČSR. Dňa 12. januára 1923 podpísal reverz, že sa vzdáva politickej činnosti a bude sa venovať iba turistickému ruchu. Bol hlavným tajomníkom Karpatského spolku a zamestnancom Zväzu tatranských kúpeľov a sanatórií. Písal vlastivedné, turistické a propagačné články, redigoval zborníky a publikácie. V roku 1940 odišiel do Maďarska, kde sa usadil, zomrel v Budapešti.

JELEŇ Oskár (1904 – 1986) – učiteľ, verejnopolitický činiteľ. Narodil sa v Rybárpoli. Ako absolvent Učiteľského ústavu v Turčianskych Tepliciach pôsobil na viacerých školách, koncom tridsiatych rokov v Prešove. V roku 1940 bol pozbavený školských služieb z politických dôvodov. Od roku 1942 sa stal vedúcim predajne Nehera v Poprade. Zapojil sa do odboja. Od roku 1943 bol oblastným vedúcim ilegálnej KSS. Zúčastnil sa SNP. Po vojne sa stal oblastným tajomníkom KSS, predsedom ONV v Poprade a predsedom KNV v Košiciach. Neskôr pôsobil v Bratislave, Prahe a ako diplomat vo Varšave. Bol členom ÚV KSS a ÚV KSČ, poslancom NZ a členom SNR. Mal hodnosť generála. Zomrel v Bratislave.

KEIL Žigmund (1887 – 1946) – podnikateľ, verejnopolitický činiteľ pôvodom zo Švedlára. Po ukončení živnostenskej školy v Košiciach nastúpil k rakúsko-uhorskému vojnovému námorníctvu. Od roku 1919 viedol drevársky podnik v rodisku. Bol funkcionárom Spišskonemeckej strany a jeden zo zakladateľov Karpatonemeckej

strany. V rokoch 1935 – 1939 senátor NZ za Sude-tonemeckú stranu. Bol funkcionárom nemeckých hospodárskych družstiev, oblastným vodcom Nemeckej strany a zástupcom F. Karmasina, od roku 1940 poslancom Slovenského snemu. Koncom augusta 1944 sústredil nemecké obyvateľstvo z dolného Spiša do Medzeva, organizoval *Heimatschutz* do boja proti povstalcom a odzbrojenie žandárskych staníc, podieľal sa na perzekúcii občanov. Národný súd v Bratislave ho 22. júna 1946 odsúdil na trest smrti.

LINCZÉNYI Lúdvít PhDr. (1909 – 1981) – stredoškolský profesor a verejnopolitický činiteľ, pôvodom z Gemerskej Polomy. Stredoškolský profesor v Kežmarku, neskôr v Bafovej škole vo Svite. Vedúci ilegálnej skupiny demokratického odboja, účastník SNP a predseda Revolučného národného výboru vo Svite. Po vojne bol funkcionárom DS, poslancom SNR (1945 – 1946) a poslancom Ústavodarného NZ (1946 – 1948). Spolu s J. Topolím 16. júla 1946 podal v SNR interpeláciu v záležitosti severného Spiša a Oravy. Nastolil otázku odvlečených do ZSSR. V roku 1948 emigroval do Nemecka a Kanady, od roku 1956 pracoval v rozhlase Slobodná Európa v Mníchove, kde aj zomrel.

MNOHEL Štefan (1876 – 1944) – rímskokatolícky kňaz, verejnopolitický činiteľ, rodák z Novote. Už v predvojnovom období bol príslušníkom ľudovej strany a blízkym spolupracovníkom A. Hlinku. Prispieval do slovenskej tlače. Často musel striedať fary, v roku 1917 bol predčasne penzionovaný. Stal sa riaditeľom knižtlačiarkeho spolku Lev v Ružomberku. Bol signatárom *Martinskej deklarácie* a v roku 1918 – 1919 členom SNR. Prvým šéfredaktorom novín *Slovák*. Spolu s A. Hlinkom podnikol v auguste 1919 cestu na parížsku konferenciu. Načas zostal v Poľsku. Po návrate v júli 1920 ho Ján Vojtaššák ustanovil za administrátora fary v Poprade. Ako dlhoročný popredný funkcionár HSLŠ bol v r. 1939 menovaný vládny komisárom a v r. 1944 mešťanostom Popradu. Od r. 1927 bol predsedom miestneho odboru Matice slovenskej a ďalších osvetových a náboženských spolkov. Zaslúžil sa o výstavbu dvojposchodovej ľudovej školy, o založenie miestnej Obchodnej akadémie a o vybudovanie chrámu Sedembolestnej Panny Márie. Zomrel v Spišskej Soboti.

NITSCH Ándor (1883 – 1976) – statkár, verejnopolitický činiteľ, pôvodom z Veľkej Lomnice. Po absolvovaní Poľnohospodárskej akadémie v Košiciach viedol rodinný majetok vo Veľkej Lomnici a účastinnú spoločnosť Guhrovho sanatória v Tatranskej Polianke. Zakladal roľnícke spolky

a hasičské zbory. Bol členom viacerých správnych rád. Predstaviteľ hungarofilskej orientácie spišských Nemcov, v roku 1922 – 1939 predseda Spišskonemeckej strany, ktorá bola koalíčným partnerom maďarských občianskych strán na Slovensku. V rokoch 1925 – 1939 bol poslancom NZ. V roku 1939 a 1940 bol internovaný v Ilave. Po vojne mu bol majetok skonfiškovaný. Pracoval potom na štátnych majetkoch. Zomrel v Banskej Bystrici.

RUMANN Ján JUDr. (1876 – 1925) – právnik, verejnopolitický činiteľ pochádzajúci z Pribyliny. Advokátsku činnosť vykonával v Liptovskom Mikuláši. Stal sa výraznou osobnosťou slovenského predprevratového politického života. Bol aj publicisticky činný. V roku 1918 člen SNR. Dňa 18. decembra 1918 bol menovaný spišským županom. Úrad zastával od 7. januára 1919 do 31. decembra 1922. Okrem toho postupne prevzal funkciu zastupujúceho župana Šarišskej, Abovsko-turnianskej a Zemplínskej župy. Od 1. januára 1923 bol županom Košickej župy. Zaslúžil sa ustavenie česko-slovenskej správy a konsolidáciu povojnových pomerov. Bol všestranne činný v kultúrnych a spoločenských spolkoch. Zomrel v Košiciach.

TOPOLI Jozef (1896 – 1980) – roľník, verejnopolitický činiteľ, rodák z Domaňoviec. Pôvodne pracoval na majetku u Máriašiovcov v Markušovciach. Od roku 1920 ako roľník v Domaňovciach, kde bol deväť rokov starostom obce. Stal sa funkcionárom agrárnej strany a Roľníckej vzájomnej pokladnice. Po roku 1945 bol predsedom MNV a činiteľom DS. V rokoch 1935 – 1939 bol poslancom NZ a v r. 1945 – 1948 člen SNR. Zomrel v Levoči.

VANČO Jozef S. (1890 – 1975) – roľník, verejnopolitický činiteľ pochádzajúci z Plavnice. Začal študovať na Učiteľskom ústave v Prešove. V roku 1906 sa vysťahoval do Buffala (USA), kde prešiel rôznymi povolaniami. Pracoval v krajaňských spolkoch. V r. 1917 – 1918 bol česko-slovenským legionárom vo Francúzsku. V rokoch 1919 – 1920 vykonával funkciu vojenského poradcu plebiscitnej a kolonizačnej komisie v Zamagurí. V roku 1921 – 1925 bol dôstojníkom z povolania, potom tajomníkom agrárnej strany v Prešove a funkcionárom hospodárskych družstiev. V rokoch 1925 – 1945 vlastnil hospodárstvo, mlyn a pílu v rodnej obci. V období 1929 – 1939 bol poslancom NZ, signatárom *Žilinskej dohody* zo 6. októbra 1938 a v rokoch 1938 – 1945 poslancom Slovenského snemu. Spolupracovník týždenníka *Šariš*, rečník na verejných zhromaždeniach. Podporoval protifašistický odboj, pomáhal partizánom a politicky

i rasovo perzekvovaným. Bol členom prvého RNV v Plavnici. Národný súd ho 21. mája 1947 oslobodil spod obžaloby. Po roku 1945 pracoval ako roľník a robotník. Na dôchodku žil v rodnej obci, kde aj zomrel.

VARGA Imrich (1883 – 1951) – evanjelický kňaz, verejnopolitický činiteľ pochádzajúci z Letanovic. Ako farár evanjelickej cirkvi a. v. od roku 1906 pôsobil v Chorvátsku. Od roku 1910 v Poprade. Bol dlhoročným seniorom Spišského seniorátu. Zaujímali sa o verejnopolitický život. Bol predstaviteľom hungarofilskej orientácie spišských Nemcov, podpredsedom Spišskonemeckej strany a v rokoch 1934 – 1935 senátorom NZ. Aktívne pracoval ako funkcionár cirkevných a kultúrnych spolkov. V rozmedzí rokov 1912 – 1939 bol členom obecného zastupiteľstva a v rokoch 1927 – 1939 aj starostom Popradu. Zaslúžil sa o rozvoj mesta. V septembri 1939 bol internovaný šesť týždňov v Ilave, neskôr pozbavený funkcie seniora a na konvente Nemeckej evanjelickej cirkvi a. v. v roku 1942 obvinený za krstenie Židov a predčasne penzionovaný. Bol vynikajúcim rečníkom, kazateľom, významným organizátorom náboženského a kultúrneho života. Zomrel v Poprade.

VOJTAŠŠÁK Ján (1877 – 1965) – rímskokatolícky kňaz, spišský biskup. Narodil sa v Zakamennom na Orave. Vysvätený bol za kňaza v roku 1901. Pôsobil na viacerých kaplánskych miestach, v rokoch 1911 – 1919 ako farár vo Veličnej. Bol organizátorom náboženskej a slovenskej buditeľskej tlače. Publikoval vieroučné a homilistické články. Bol autorom a spoluautorom modlitebných knižiek. Stal sa signatárom *Martinskej deklarácie*. Od 2. júna 1919 bol správcom diecéznej kancelárie a od r. 1920 rektorom bohosloveckého seminára v Spišskej Kapitule. V roku 1920 bol vysvätený za biskupa a 27. februára 1921 intronizovaný do úradu spišského ordinára. Podporoval kultúrne spolky a ľudovýchovnú činnosť. Zaslúžil sa o upevnenie viery a o výstavbu 16 nových kostolov, 17 farských budov, 49 škôl, 9 kultúrnych domov, dvoch ozdravovní a ďalších charitatívnych zariadení. V politike inklinoval k Hlinkovmu autonomistickému programu. V r. 1940 – 1945 vykonával funkciu podpredsedu Štátnej rady. Po roku 1945 bol perzekvovaný, od r. 1950 internovaný, stal sa politickým väzňom, zažil brutálne formy fyzického a psychického násillia a ponižovania, r. 1951 obžalovaný za vykonštruované úklady proti republike, velezradu, vojenskú zradu a vyzvedačstvo a odsúdený na 24 rokov väzenia a ďalšie vedľajšie tresty. Počas vyšetrovania a v priebehu súdneho procesu sa správal veľmi statočne.

Prešiel viacerými väznicami a väzenskými nemocnicami. V roku 1963 bol amnestovaný, ale po krátkom pobyte na rodnej Orave znovu internovaný v domove dôchodcov v Senohradoch pri Prahe. Zomrel v Řičanoch. V roku 1990 zrušením rozsudku bol plne rehabilitovaný in memoriam. Na priamy podnet pápeža Jána Pavla II. dňa 11. decembra 1996 spišský biskup F. Tondra začal oficiálny proces jeho beatifikácie.

VOLLAY Elemír (1871 – 1946) – učiteľ, verejnopolitický činiteľ pochádzajúci z Trsteného. Absolvent Učiteľského ústavu v Spišskej Novej Vsi. Učil v Novej Lubovni, Levoči a od roku 1897 v Spišskej Novej Vsi. V roku 1918 sa stal prvým predsedom Česko-slovenského národného výboru. Redigoval týždenník *Tatry* a *Naša pravda*. Bol mestským úradníkom a mešťanostom, funkcionárom kultúrnych, osvetových a hasičských spolkov. V rokoch 1922 – 1938 vykonával funkciu školského inšpektora v Nových Zámkoch a Nitre. Bol zvolený za senátora NZ (1926 – 1929). Prispieval do miestnej a pedagogickej tlače, patrili k autorom školských učebníc a divadelných hier. Za vianočné betlehemské hry mu bolo udelené pápežské požehnanie. Zomrel v Kežmarku.

VI. Pramene a literatúra

1. Archívy

Archív Českej republiky Praha
Slovenský národný archív Bratislava
Štátny archív Bytča
Štátny archív Košice
Štátny archív Levoča a jeho pobočky v Levoči, Poprade, Spišskej Novej Vsi a Starej Lubovni
Štátny archív Prešov

2. Noviny a časopisy

Demokrat 1945 – 1948
Deutsche Stimmen 1938 – 1944
Karpathenpost 1918 – 1942
Novosti 1937 – 1938
Podtatranská Slovač 1923 – 1933
Podtatranský kraj 1934 – 38
Slovenská sloboda 1938 – 1944
Slovenský východ 1919 – 1937
Spišské hlasy 1934 – 1944
Tatry 1919 – 1922
Úradný časopis župy Spišskej 1919 – 1922
Východoslovenská pravda 1945 – 1948

3. Monografie, zborníky, štúdie

Informačná príručka o obvode Obchodnej a priemyselnej komore v Prešove, ed.: Vojtech Marenčin. Prešov 1942, 72 s.

Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska, ed.: Pavel Horváth. Bratislava 1935, 207 s.

Slovensko v Československu (1918 – 1939), ed.: Milan Zemko a Valerián Bystrický. Bratislava 2004, 688 s.

Spiš v kontinuite času, ed.: Peter Švorc. Prešov; Bratislava a Wien 1995, 387 s.

JABLONICKÝ Jozef: *Samizdat o odboji*, 1. zv. Bratislava 2004, 528 s.

SULAČEK Jozef : Poprad v rokoch 1918 – 1948, in: *Dejiny Popradu*, ed.: Ivan Chalupecký. Košice 1998, s. 199 – 330.

SULAČEK Jozef : *Spoločenské a politické pomery na Spiši v rokoch 1919 – 1938*. Prešov 1992, 30 s.

SULAČEK Jozef : Spoločensko-politický vývoj v rokoch 1918 – 1945, in: Ivan Chalupecký : *Dejiny Levoče*. Košice 1975, s. 215 – 405.

Štatistická príručka Slovenska 1947. Bratislava 1947, 387 s.

Štatistický lexikon obcí v krajine Slovenskej. Praha 1936, 249 s.

Terra Scepusiensis : Stav bádania o dejinách Spiša, ed.: Ryszard Gładkiewicz a Martin Homza. Levoča – Wrocław 2003, 986 s.

Z minulosti Spiša : Ročenka Spišského dejepisného spolku, roč. 2/1994, 5 – 6/1997 – 1998, 9 – 10/2001 – 2002, 12/2004.

ZMÁTLO Peter : *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období*. Bratislava 2005, 540 s.

Zprávy o činnosti Národnohospodárskeho sboru Podtatranského. Ročenky za roky 1935 – 1939. Spišská Nová Ves 1935 – 1939.